प्राचीन नेपाल

पुरातत्त्व विभागको द्वैमासिक मुखपत्र

CNAS Kirtipur

ANCIENT NEPAL

Journal of the Department of Archaeology

संख्या १४४
चैत्र २०५६

Number 144
March 2000

सम्पादक मण्डल
प्रधान सम्पादक
श्रीमती ऋद्धि प्रधान
सम्पादक
श्रीमती सानीमैयाँ राणा
चन्द्रप्रसाद त्रिपाठी

Editorial Board
Chief Editor
Mrs. Riddhi Pradhan
Editor
Mrs. Sani Maiya Rana
Chandra P. Tripathee

प्रकाशक
श्री ५ को सरकार
युवा, खेलकूद तथा संस्कृति मन्त्रालय
पुरातत्त्व विभाग
काठमाडौं, नेपाल

Published by
His Majesty's Government
Ministry of Youth, Sports & Culture
The Department of Archaeology
Kathmandu, Nepal

प्राप्ति स्थान:
साझा प्रकाशन
पुल्चोक, ललितपुर

To be had of:
Sajha Prakashan
Pulchok, Lalitpur

मूल्य रू. ५०/-

Price Rs. 50/-

Printed at MS Offset Press, Balaju, Kathmandu, Nepal. Tel: 223359, 353541

Documentation & Information Division
CNAS
Kirtipur
057.2.26

प्राचीन नेपाल

ANCIENT NEPAL

संख्या १४४
चैत्र २०५६

Number 144
March 2000

सम्पादक मण्डल
प्रधान सम्पादक
श्रीमती ऋद्धि प्रधान
सम्पादक
श्रीमती सानीमैयाँ राणा
चन्द्रप्रसाद त्रिपाठी

Editorial Board
Chief Editor
Mrs. Riddhi Pradhan
Editor
Mrs. Sani Maiya Rana
Chandra P. Tripathee

विषय-सूची
Contents

Page

I Baha Bahi - A Buddhist Monastery
—Sarala Manandhar 1-12

Archival Documents And Its Conservation & Restoration (Civil Servant Records 2001 B. S. Darsan Bhet)
—Griha Man Singh 13-27

Eradication Of Plants And Trees From Historic Buildings And Monuments
—Om Prakash Yadav 28-31

नेपाली खण्ड पृष्ठ

हारती (एकजटी)
- तीर्थलाल न:घ: भनी ३२-४५

चितवनका थारूहरूले मनाउने सोहराई चाड: एक अध्ययन
- रीता ढुंगेल ४६-५२

प्रधानमन्त्री जंगबहादुर राणाका समयको नेपाल-भोट युद्धको ऐतिहासिक सामग्री ५३-५५

पुरातत्त्व विभागको गतिविधि (आ.व. २०५५/०५६)
- श्रीमती शोभा श्रेष्ठ ५६-६४

I Baha Bahi - A Buddhist Monastery

- Sarala Manandhar

HISTORICAL BACKGROUND

Patan is considered as the oldest among the three cities of Kathmandu Valley. The main center of this city is the Durbar Square, about 200 meters south of which is situated the *I Baha Bahi*, also known as *Rajashree Mahavihar* (great monastery of monarch).

According to copper plate inscription nailed on the front wall of the shrine, the donors to establish this shrine were five *Pradhan Mahapatras* (powerful ministers) of Patan. Construction of this Bahi complex was completed in 1427 A. D. The completion ceremony was observed in the presence of the king Jaya Jyotir Malla Dev who had witnessed two days long *Lakchhaahuti Yagan* (fire sacrifice to achieve the goal) while presiding at the northern balcony of this monastery. On the following day three golden finial and a banner were also offered. In the mean time, a Buddhist drama called *"Veer Bahu"* was also played as a mark of completion ceremony. This shows how important was this Bahi at that time. Even now. it has been recognized as equally important. That is why, it has been included under the protected Monument Zone.

A Nepalese Buddhist Monastery is a two or three storied quadrangle which well represents a typical style of traditional architecture in Nepal. However, these buildings with a courtyard have a floor plan similar to those of the remains which were excavated in the Gandhara district or in the Northern part of India, and they are valuable living vestiges.

I Baha Bahi is one of the oldest monasteries and an existing example of traditional architecture of Kathmandu valley. As per the available written documents or the inscriptions, this *"Bahi"* is considered to be the second oldest Buddhist Monastery named Bahi of Patan, *Uba Baha Bahi,* constructed in the year 1391 A. D., being the first one. This Bahi was first restored in 1661 A. D.

I Baha Bahi is a place where people of *"Guthi"* or the social institution that used here as a base, pray, carry out seasonal festivals, and conduct rites.

The facade of this *I Baha Bahi* has two stepped

platform in front of entrance. The entrance is from the central part of a brick wall. An upstairs balcony extrudes up over the entrance. There is a hall called *"Dalan"* inside of the entrance. Across the courtyard, there is a shrine dedicated to Buddha. The four corners of the courtyard have narrow spaces which allowed people to pray by going around the four corners.

Talking about the design of four faces as seen from the courtyard, there is a wooden lattice door between the pillars on the first floor and a balcony above the cantilever joist on the upstairs. The handrails of the balcony are low and inclined towards the direction of courtyard, thus surrounding the four corners of it. A lot of wooden materials are used inside of the courtyard and design of the elevation around the courtyard shows a neat and clean atmosphere.

This building is planned according to accurate measurement systems and shows the Malla Dynasty's sophisticated and solid architectural techniques. A few wooden carved different ditties such as ***Shakyamuni, Kinnara,*** and ***Gandharva*** that were put on a threshold rail of the entrance give expressive representations.

In terms of planning and from the standpoint of the structure of facade, *I Baha Bahi* is an architecture that shows the completed style of Bahi.

A site where this architecture stands is slightly to the south of *Patan Durbar* (as stated earlier), and along a street leading to the east from it, there stands more than ten monasteries such as *Jya Baha Bahi, U Baha Bahi,* and *Uku Baha* etc. Therefore this site is truly an important place of Patan city as per historical and cultural point of view.

Regarding the history of *I Baha Bahi* the year N.S. 778 is recorded chronologically in a small copper plate which was found attached to a girder in the shrine in front of the west wing. The copper plate also stated that it was built in N. S. 778 (this small copper plate did certainly exist till 1984 A.D. but no information of its where about is known since 1989). This would mean that 200 years had elapsed since the date of its completion (1427 A.D.) as recorded in the Sanskrit inscription quoted above and the date N. S. 778 (1661 A.D.) can therefore, be assumed to indicate the year when the building underwent reconstruction or major repairs.

I Baha Bahi is known to have suffered considerable damage in the earthquake of 1681 A. D. An inscription bearing the N. S. 830 (1710 A.D.) which was found engraved on the closed string of the stairs to the first floor (second storey) may be taken to indicate that the stairs, which had also sustained several damage during the same earthquake, particularly to their corner sections, had been rebuilt. The information provided by this inscription is of value and may be considered authentic since it is engraved directly in the string of the staircase and may also be assumed to indicate that the structure as it exists today was completed at least by 1710 A. D.

It is known that considerable damage was caused throughout the Kathmandu valley by the earthquakes of 1767, 1808, and 1833 A.D. and it is interesting to note that an inscription found is the pinnacle or "Gazur" of the turret on the roof of the west wing of *I Baha Bahi* bears the date 1880 A.D., almost half a century after the natural disasters. A copper plate, attached to the entrance rail of the shrine in the west wing, bears the inscription N.S. 1012 (1891 A.D.) or 230 years from the time of the previous major reconstruction date i. e. 1661 A.D. which could also

be taken as the restored date.

With the passage of time and due to lack of proper maintenance, this Bihar, full of beautiful art works and of historical importance, was ruined. In 1958 A.D. (2015 B.S.) some local social workers with the intention of proper maintenance of the Bihar and also for the welfare of local children, started to run classes in the empty rooms of the Bihar, thus establishing a school named *Adarsha Shikshya Sadan* in the Bihar, but due to lack of good economic condition, this school could not do any thing with respect to the maintenance of Bihar and as the result, the state of the shrine worsened gradually. Till 1979 A. D. the half of the west portion was all ruined and to the north also except for some beams others parts were ruined. But, since the classes were being run in the southern part, it was some how saved from being destroyed as a result of making small changes occasionally, like installing tin roofs in place of original tile roof etc.

RESTORATION

Until 24 years ago this *Bahi* had been retaining its old architectural form of a two storied quadrangle with upper and lower storeys composed of open barandas (balcony). Within last 24 years, however, much of the original structure had crumbled and no effort was made to restore it. The northern half of the west side buildings of *I Baha Bahi* and almost all of its north buildings except some columns and beams had collapsed by 1979 . Other parts were in very weak condition and stairs and walls of brick were on the verge of ruin. Most bricks were damaged from salt, outside forces such as earthquakes, and the weight of the building itself. Pillars were made of timber of sal tree and by their appearance there seemed to be no problem with them but their base part had decayed from inside, only keeping the surface superficially safe.

Nepalese traditional architecture such as *I Baha Bahi* is an important cultural heritage. Remarkable tendency of destruction and alteration of them is being observed in many such monasteries, but their preservation has not been satisfactory to the required degree. The traditional architecture must be preserved not only from the scientific and religious stand points but also for the purpose of maintaining living environment of pious Nepalese and for the tourist attraction since tourism is one of the main sources of revenue generation for Nepal. It must be admitted that *I Baha Bahi* had not been given due importance for preservation. In fact. it had been allowed to deteriorate to such an extent as to on the verge of collapse. It had also become the subject of personal interest to exploit this *Bahi* complex. As a result, the building structure had been deteriorated to such an extent that if alternative measures were not immediately instigated, *Bahi* would have met the same fate as other Buddhist monasteries and reach the point where restoration could not have been viable option. Taking into account of these values His Majesty 's Government of Nepal decided to preserve and restore *I Baha Bahi* as a place to hold traditional religious events and as a Nepalese Buddhism clearinghouse. In this context, with reference to the preliminary research work which was conducted under the guidance of late *Dr. Fujioka* of Japan in 1979, *Nippon Institute of Technology* (NIT) proposed a project on the restoration of *I Baha Bahi* and His Majesty 's Government, Department of Archaeology gave concurrence to run the project in collaboration with Nepalese team of experts from the Department.

The restoration work has to be planned as according to the local conditions, climatic conditions and availability of the specific technicians. Professionals like carpenters and masons are mainly

dependent in agriculture for their livelihood and prefer to do such type of work in their spare time. This is the main constrain to be faced by such kind of work in Nepal. Next one is the climate. During the dry season, generally dismantling, external work, carpentry and other interior works are preferred. Work of the courtyard, parapet, and other finishing work are to be done at the last part of the restoration so as to avoid unwanted damage of paving stones and bricks. Another constrain is the local festivals, rituals, and other obligations which are observed inside the premises of monastery by guthi people, During such occasions the restoration work may have to be stopped affecting the progress of the project work. However, to recover the delayed work the team members has to be engaged during the off days and off hours. All of these were taken care of during the course of restoration of *I Baha Bahi*

Project Design

The project was to deal with scientific survey, documentation, structural analysis, diagnoses and preparation of restoration as well as conservation steps like monitoring and restraining masonry, timber repairs, assessment of timber structure etc., dismantling the building and recording the original structures of it in detail and finally clarifying the design method along with restoration of the building by making use of those parts, as much as possible, which were not decayed nor destroyed. The conservation process was also to keep balance between engineering work and archaeological evidences. Despite the fact that at the start of the restoration project certain parts of the structural remains were found to be in a state of semi collapse. The project team was then asked to leave them more or less exactly as they were and to concentrate their efforts on replacing only those parts that were actually missing. It is in attempt to restore the structure to its previous state while at the same time, to maintain the essentials of its architecture. In order to achieve this objective every effort was made to employ traditional architectural techniques and building methods that were appropriate to the climate, culture, and the economy of the country.

It was decided that the project should be carried out in two phases and each phase is to concentrate on two wings or one half of the structure at a time. The reason for adopting this approach was firstly, it was difficult to determine in advance exactly how to approach the work of repairing and restoring the structure and it was therefore considered advisable to adopt a cautious attitude and to divide the project into two distinct parts, secondly, it will enable the project team to proceed with optimum efficiency when they concentrate only on one half of the structure while leaving the other half intact. At the same time it will also help fulfill the agreement made beforehand with local authorities and local representatives that the project will continue to make building available for traditional worships and to perform rituals at all times throughout the course of the restoration.

First Phase

In late October 1990, a team from the Nippon Institute of Technology (NIT) of Japan comprising Katsuhiko Watanabe (senior representative), Jun Hatano, and Takayaki Kurutsu began preparatory research and investigation for the proposed project to carry out restoration of *I Baha Bahi*. The team initiated its investigation by carrying out a study, designed to estimate the degree of decay sustained by the structural remains of the building, following this up with a number of in-depth surveys, preparatory in making detailed section drawings on which the work flow chart for the project is to be based. As an initial step in preparation for the work of dismantling the existing

structure, each structural member in the building was tagged and numbered. When the work on the site finally commenced in actuality on November 15, 1990 with dismantling the north and east wings, the project had to face a little warning against the process of dismantling . By Nov. 26, roofs of both wings were dismantled. That was followed by dismantling of the roof framing, framework of the first floor, framework of the ground floor and the ground floor itself. In all cases certain sections of the structure were still remained to be dismantled. The situation with regard to *I Baha Bahi* in general was rather convoluted with a number of parties apparently having a vested interest in it . Some of the parties were still residing or using the building even after the work of dismantling had begun. Therefore, it was very much necessary to resolve the problem in as satisfactory a manner as possible for all concerned before the work could proceed as planned. Regarding the school which was housed in Bahi complex, some financial incentives (NRs one lack) were provided to erect the structure that would serve as the school house. The timbers which were used by the school in retaining and in saving the building structure of Bahi were handed over to the school itself.

The last of the surveys, inclusive of excavations that had been carried out, was concluded by December, 1990. The final work of dismantling the brick foundations was over by January 1991. An investigation of the condition of the foundations was also carried out during this period. The soil bearing tests and the geological survey of the soil using a boring technique were similarly concluded by January 1991 .

The work of restoration began with the preparation of the foundations. This was carried out on the basis of the results of geological survey. Concrete was cast which was overlaid with bricks. This formed the foundations for the building. Similarly, concrete was cast and the base stones were set to take the pillars of the pedestal surrounding the courtyard on that side of building.

Using the technique of restoration previously agreed upon, brick laying for the construction of the outer walls on the ground floor began and the frame of the main entrance in the center of the main facade (east wing) was erected. Construction of the brick wall of the ground floor of the east wing was almost completed and with this, the first phase of the restoration work was considered to be at the end. During this phase, comparative research was also undertaken between the findings made in *I Baha Bahi* and the structural remains of related monasteries. Also, the technical assistance was extended to Department of Archaeology by the agency for Cultural Affairs of Japan and the cost of restoration was born jointly by the HMG of Nepal and the Nippon Institute of Technology (25 %, 75 %).

Second Phase

During the second phase of the project, restoration work was scheduled to concentrate on the south and west wings. Following detailed investigation of state of both wings, inclusive of the main shrine of the west wing and among other wings, having the greatest consideration of the safety aspect of the repairs, the restoration team concluded that since these wings had been built on natural ground, repairs could be carried out to the walls without requiring them to be dismantled. As a means of determining which kind of restoration technique to be adopted, they successfully under took an experiment aimed at reinforcing a floor by inserting a new joist in the space between two existing joists.

In January 1994, a work schedule was prepared, a floor plan of ground floor was drawn on which was based the execution of the work, together with framing plans for the girders on the ground floor and for joists on the first floor, work began simultaneously on shaping the wooden cornice and the materials to be used for coping for the balcony on the courtyard side of the building and construction of partition walls in north west corner of the west wing. The ugly shed (grill) that stood in front of the shrine of the west wing was dismantled and the structural members used in its construction sorted and stored in order to clear an area to enable second phase of the restoration work to begin. Fabrication of pillars and girders began in March for the northern part of the ground floor of the west wing. The repair policy for the outer plinth of the north wing was drawn up. Following this, repair drawings (a plan, a girder framing plan, a roof framing plan) were prepared for the first floors of the west and south wings.

In April, following an investigation carried out on an area beneath the floor on the south of the shrine, a base stone was installed. Repairs of the brick wall on the north side of the shrine were completed and the necessary markings made. Following an investigation of the abnormal distention of an outer wall of the neighborhood at the rear of the shrine, a meeting was arranged between the residents and the project team members to determine the repair policy to be adopted. An agreement was reached and as a result, carpentry was undertaken on the top part of the wall and steps were taken to reinforce it.

Despite of being the rainy season, work was started on the roof framing on the north side of the shrine in the west wing. After carrying out a survey of the shrine, drawings were made and measurements were taken to record its current condition, after which a working drawing was prepared. Having given instructions for the correct connections to be used from the corner pillars to the corner rafters of. the building, the rafters were laid in accordance with beam 's direction. Following this, the roof of the north side of the west wing was connected to the roof of the north wing. At this stage, except for the work outstanding on the south wing and the south side of the west wing, it could, for the most part, be said that the project had reached completion.

At the end of the rainy season work began on the production of lattice work and the coping for the balcony on the courtyard side of the building.

In February 1995, joists were inserted in the west wing, Likewise, the installation of windows, repairs to the outer wall of the south wing, and distribution of roof joists in the west wing went underway. Also by this time, the project reached the stage where rafters could be laid in the south wing.

Roofing work on the west wing was completed by the beginning of the next rainy season and it became possible to start work on the flooring in late June. The progress of the work was satisfactory and with completion of the roof framing of the south - west corner, work commenced on sheathing the roof board of the south wing.

In September, the work in general, and the repair of the turret of the main shrine in the west wing in particular entered the final stage of completion. The roof framing of the south wing was completed in October and the work of laying the sheathing roof board began. In addition, the wooden board partition walls of the first floor of the sacred room (of the guthi members) were erected and work moved ahead with flooring the ground floor. The work of roofing the

main shrine was completed in November. The scaffolding around the turret was lastly removed.

The entire project was finally completed by the end of December, 1995. The team members were project in-charge Mrs. Sarala Manadhar, site in-charge Mr. Prithivi Bhakta Prajapati, photographer Mr. Kiran Bahadur Shrestha, and account cum official assistant Mr. Jaya Ram Shrestha from HMG, N Department and three NIT team members as previously mentioned. The cost of restoration for this second phase (1993-1995) was born solely by Nippon Institute of Technology. In February 1996, a photographic record was made for the external out look of the newly restored *I Baha Bahi*, and in late March a copper plate inscription commemorating the restoration project was attached to the building. A stone plate inscription was also fixed on the main shrine. The purpose of fixing inscription in the permanent parts of the structure of the building itself is to provide future generations with some tangible evidence of the building's history as was practiced by the past generations

Post Restoration

On the occasion of completion ceremony, Department of Archaeology and the Nippon Institute of technology jointly handed over the Bahi to the Mayor of Lalitpur (Patan) Sub-metropolitan Municipality and requested the Mayor that the space of the Bahi shall be used for the following purposes.

1. Four rooms in the first floor of the east wing will remain under the Department of Archaeology and will be used for office, store, and for the purpose of exhibition (which still exists).
2. Two rooms will remain under guthi people to perform their traditional puja and festivals.
3. Remaining space will be provided to Adarsha Sikchhya Sadan School to train the students on traditional musical instruments on the terms and conditions fixed by the tri parties, Lalitpur Sub-Metropolitan Municipality, Department of Archaeology, and *I Baha Bahi* Guthi.

The great monastery, *I Baha Bahi*, has become the center of attraction for the local and foreign tourists because of its uniqueness. The restoration work was very much appreciated in all dimensions by all walks of life. It is but obvious that the present state of Bihar has to be sustained and for that it has to be maintained regularly and properly, otherwise it could return into the former ruined state in due course of time or when the time elapses. So far there has not been developed any concrete program to provide sustainable means to maintain it as required. This situation must not continue. Local intellectuals have tried to form a committee to maintain and to make a good use of this Bahi. No committee has been functioning as yet except that HMG / N, Department of Archaeology has set up a small unit at the Bahi to look after regularly. This unit has been made responsible to coordinate with the people who are traditionally connected with *I Baha Bahi*. The school has not been able to perform any program. Music classes could be initiated or any other traditional cultural classes could be run. The school is yet to play any role. Therefore, a concrete program has to be developed so that there is an in-built system to generate the fund to maintain the Bahi regularly and also for sustainable proper use of it.

Various cultural, social and ritual functions, not connected to the guthi people, are being run continuously in the Bahi complex at the free of cost basis. Since there is a possibility to raise the fund out of such events, *I Baha Bahi* Preservation and Management Committee has been formed very

recently for sustainable maintenance and accordingly preservation of this monument through the fund raising program. The committee is comprised of 11 members with Chief District Officer as the chairman and the representative of Department of Archaeology as the member secretary. It is proposed that this committee will be made responsible to rent the Bahi pavilion at the fixed rate to those institutions that are connected with tourism and are registered in the District Administration Office of Lalitpur and to those individuals who will be interested to run cultural, traditional, and religious programs in the Bahi complex. This type of activities will also extend the development of tourism in Lalitpur. Regarding the fund, some part of the money obtained after renting will be used for providing scholarships to eligible students of Adarsha Sikchhya Sadan and rest of the money will be preserved for the maintenance and to take care of *I Baha Bahi*. Hopefully, this system will sustain and will be able to take care and maintain the monastery to such an extent so as to avoid the external assistance as an only alternative.

Reference:

The Buddhist Monasteries of Nepal-edited by Watanabe Katsuhiko.

The authors : Watanabe Katsuhiko, Hatano Jun, Kurutsu Takayuki, 1998, Nippon Institute of Technology, Japan

अभिलेखः- संख्या १ र २

१. बुद्धलाई नमस्कार । कल्याण होस् । श्री ललितपुरमा । श्री श्री मत् चरण कमलको सेवामा श्री श्री मानेश्वरीको वर पाएका निगाहले परम भट्टारक परमेश्वर महाराजाधिराज श्री श्री मज्जय ज्योतिमल्ल देवको विजय राज्यमा श्री माणिगलमा श्री मद् आर्यावलोकितेश्वर चरण कमलले शोभायमान भएका ।

श्री श्री मन् मणिकुमार पाउमा आराधना गरेको .... मग राज स्थापना गर्ने आचार्य अब्दराज, गजराज, शरणगतराज, व्रजपेजर, मर्यादा महोदय विराजमान श्री दक्षिण विहारकूट वज्रप्रधान महापात्र दैत्यनारायण श्री राम सिंह मल्ल देव वर्मालाई । प्रधान महापात्र वज्रनारायण श्री उदय सिंह मल्ल वर्मालाई । प्रधान महापात्र अमुकनारायण धर्म सिंह मल्ल वर्मालाई । यति उपप्रमुखलाई । प्रधान महापात्र .... नारायण श्री जय भीममल्ल वर्मालाई । यस प्रमुखलाई राज- श्री महाविहारीमा अश्व (घोडा) पाउ स्थापना .... दिन ...... सम्वत .... फाल्गुण शुक्ल चतुर्थी उप्रान्त पंचमी । अश्लेषा नक्षत्रमा शुक्ल योगमा वृहस्पतिवार । यस दिन मिथुन लग्नमा ....

सम्वत् ५३७ वैशाख कृष्ण एकादशी उत्तर भद्र नक्षत्र विष्कुम्भ उप्रान्त प्रीतियोगमा आदित्यवार यस दिन द्वार स्थापना गरे ।

संवत् ५४७ ज्येष्ठ शुक्ल तृतिया पुनर्वसु उप्रान्त पुष्यनक्षत्रमा ध्रुवयोगमा वृहस्पतिवार कन्यालग्नमा लक्षाहुति आरम्भ गरी शुक्ल दशमी चित्र नक्षत्रमा परिध योग वुधवार उपकन्यलग्नमा । श्री श्री (गागधाहु) ? तथागतमा सुवर्ण लेपित वोधिसत्व देव स्थापना गरी प्रतिष्ठा गरे ।

यसपछि कर्कट लग्नमा सुवर्ण कलश तीन ध्वजारोहन गरी श्री श्री जय ज्योति मल्लदेव प्रभुठाकुरलाई विराजमान गराउन उत्तर खण्डमा लक्षाहुति " विराजमान गराई रामभारोले तवकजु वीरवाहु नाटकवनाइ सकल श्री भारो नाटक खेलियो । लक्षाहुति यज्ञ सम्पूर्ण भयो । मूल वज्राचार्य श्री वूवहाल, श्री मंजु, कर्मवज्राचार्य श्री टववहार श्री लोकराम यस वहिलमा " भिक्षु श्री उदयचन्द्र ।

वहिल बनाउन पूरा गर्ने सारिधत राम मूल्मी ।

लेखक उदय राज

(अनुवादकर्ताः- संग्रहालय अधिकृत श्री श्याम सुन्दर राजवंशी, पाटन संग्रहालय)

अभिलेखः- संख्या - ३

पाटन इवावहीमा रहेको भऱ्याङ्गको अभिलेख

ॐ संवत- ८३० (ईश्वीसन् १७१०) आषाढ वढि १५ आदित कुन्हु तया श्री तक्ष क्वालसेलन ज्याङा जुल,

न्हसिजु हषाया तुलछेया हलि संघर जु

शुभ ॥

अनुवाद

ॐ सम्वत मिति ने. सं. ८३० आषाढ कृष्ण अमावास्या आदित्यवारको दिन राखियो क्वालछेका श्री तक्ष, हषा टोलका न्हसिजु र तुलाछेका हरिशंकरजुले बनाएको हो शुभ ॥

Translation of Inscription of No. 1 and 2 .

Hail. In Lalitpur ……Devout to the feet of Shri Shri Pashupati........... Have received the favors from the feet of the Goddess Manesvari, graced by the feet of Divine God, in the country of divine king ***Parambhattaraka Maharajadhiraj*** (His Majesty the king) Shri Shri Jagajaya Jyotirmalla Deva of the Maningal, graced and beautiful by Srimad Aryavalo-Kitesvara.

Prayed to the respected ***Sri Srimat*** Mani Kumara…… one who established (won) the Kingdom of Maga .... Chief (Acharya) Avaraj, Gajaraj, *Saravigata Brajapejara* (?), to the Honorable sir residing in Dakshin Vihar (South monastery), Head of *Vajramahaptra* (of chieftain) Shri Udaya Singh Malla Varma. To the Chieftain (Mahapatra) Amuk Narayan Dharma Singh Malla Varma. To all those Deputy Chiefs.......... Chief Mahapatra .... to Narayan Shri Jayabhim Malla Varma. To this chief is granted to establish the feet of horse (?) inside (in the complex) of Rajmahavihar .... on the day ...... year....... on the fifth (just after the fourth one passed) of bright moon in the month of falgun (February - March), when the constellation Aslesa was in Sukla Yoga on Thursday. This day is the auspicious moment of Mithuna. The main entrance (gate) was erected on Sunday, the eleventh day of Dark Moon in the month of *Vaisakh*.

(April-March) of the year N. S. 537 (1417 AD) when the Constellation *Viskambha* was in the north.

Lakshyahuti Yagya (One hundred thousand oblation sacrifice) started on Thursday of third bright moon in the month of *Jestha* (April - May) of the year N.S. 547 (1427 AD) when constallation *Pushya* was on the sky just after Punarva is on the auspicious moment of Kanya .... Veerabahu established gold gilded icon of Bodhisatwa (in the Vihara).

After that when constallation Karkata was in the sky three golden Kalasha (auspicious vessel) offered, and Shri Shri Jaya Jotirmalla Deva was made seated in the North of the Place where the Lakshyahuti Yagya (sacrifice) was performed......... Ram Bharo.......... performed the stage - drama participated by Tavakaju, Veerbahu and others .... In this way the Lakshyahuti Yagya (sacrifice) is completed.

Chief of Vajracharya was Shri Manju Karma Vajracharya from Buvahal, Shri Lekhraj from Tavavaha .... In this branch Monastery...... monk Udaya Chandre......... Sridharama Mulmi worked hard in completing the monastery throughout the time of construction period.

No. 3 Inscription of Staircase

Om (Hail). On Sunday no moon's (dark fortnight) in the month of Ashadh (June-July) of N.S. 830 (1710 AD) the staircase was erected (which) was made by shri Takshya of Kwalachhen, Mr. Nhasiju of Hakha Tol and Hari Shankar of Tulachhen Tol. All the best.

(Translated by Mr. Sukra Sagar Shrestha. Chief Archaeological officer, Dept. of Archaeology)

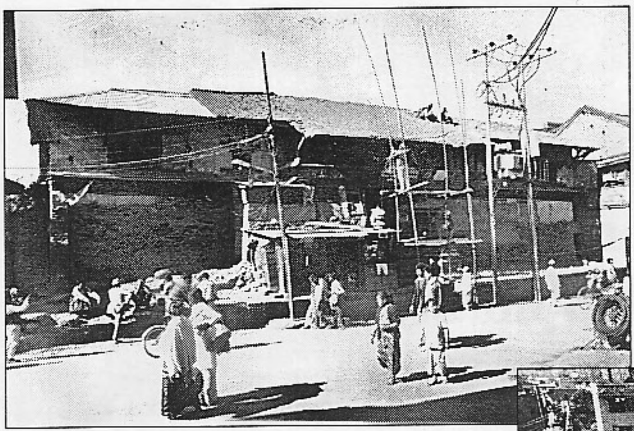

Facade, East Wing (before restoration)

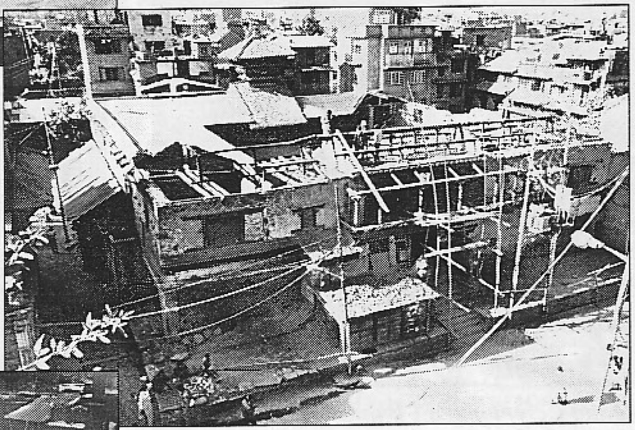

Dismantling

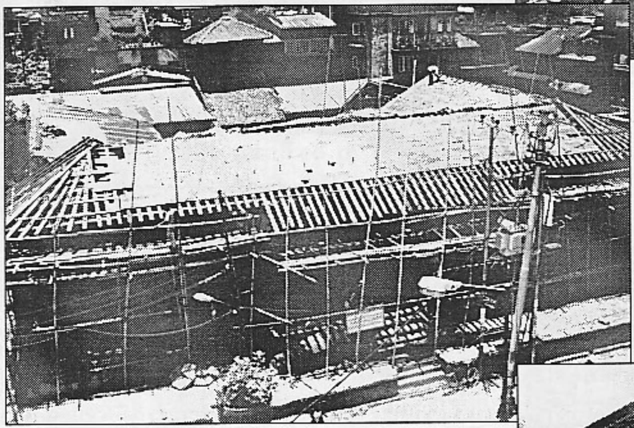

Roof Framing

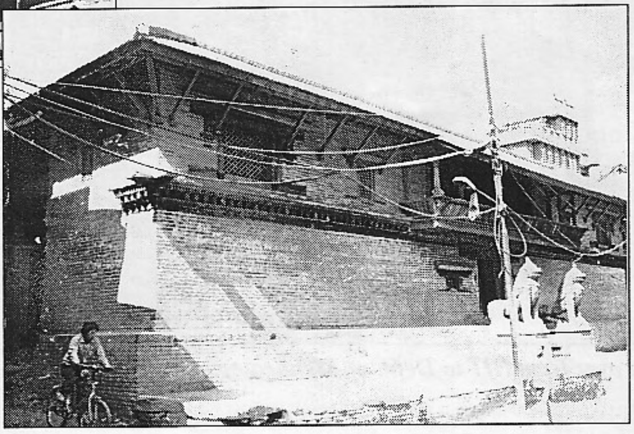

Facade, East Wing (after restoration)

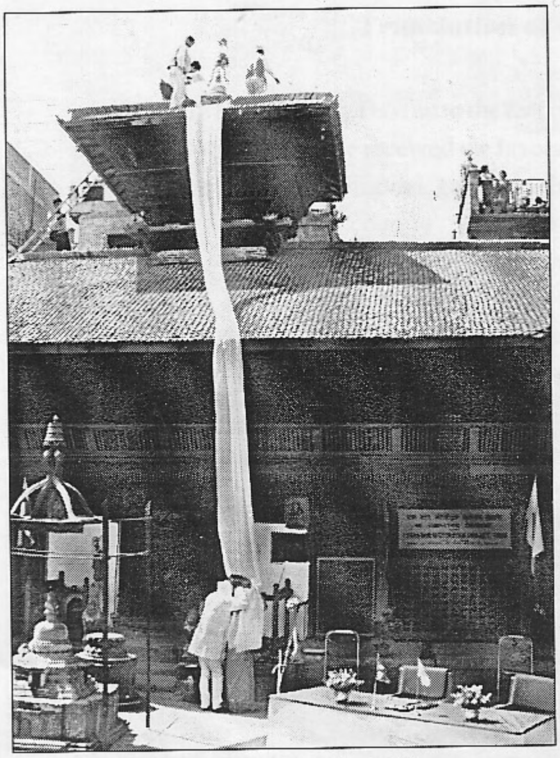

Completion Ceremony of I Baha Bahi

Hand over to the Mayor

Hand over from NIT to Dept. of Archaeology

Archival Documents And Its Conservation & Restoration

(Civil Servant Records 2001 B. S. Darsan Bhet)

—Griha Man Singh

1. Introduction

The word of archives is derived from Greek, referred to as Archeion (Apxeion). In Latine, French and English the word is coming down as archivium, Les archives and Archives respectively. So archives is an English work . According to the modern definition. "Archives is a place of collection or storage of traditional and non-traditional government, semigovernment, private and semiprivate records, which are officially received or produced by an administrative body." Stone & metal plate engraving, Birch bark, palm leaf, vellum, parchment and paper surface written documents come under the traditional archival documents, where as audio cine film, disc Video tape, micro film, glass plate, colour and transparent; Black and white photograph, and computer disc come under the non traditional archival documents. Archivist from different countries of the world formed an organization of archives in 1948 with initiation of UNESCO and is called International council on archives (ICA). The purpose of this organization is to improve the policies of archives and preservation technique of archival documents.

There are also regional organization of archives such as: ALA, ARBICA, CARBICA, CENNARBICA, SARBICA, ECARBICA, and SWARBICA. The purpose of these organizations are same as that of ICA. The National Archives of Nepal is one among the members of ICA as well as SWARBICA. The National Archives of Nepal established in 1967 A. D. (2024 B. S.). The National Archives of Nepal has also its own act known as "The National Archives Preservation Act 2046 B. S. (1989 A. D.). Purpose of this act is also similar to ICA and other Regional organization of Archives.

There are different sources of collection of archival documents such as Governmental, non governmental organization and personal contract officially or non officially. So far the National Archives of Nepal is concerned it has following numbers of collection of Archival documents in different forms:

1. Stone rubing in paper archival documents (Shila Abhilekha) 2925
2. Birch bark archival documents (Bhoj Patra

Abhilekha) 1

3. Wooden archival documents (Kastya *Patra Abhilekha*) 1
4. Zig Zag in paper archival documents (Thaya Saphu 3010
5. Treaties in paper archival documents (1967 - 1986) 817
6. Civil servant record archival documents (1905 - 2002)
7. Historical letter archival documents 835
8. Copper plate archival documents 74
9. Historical paper document 244

Such documents have different problem on cover of materials, paper, ink, and binding materials. Here the author is interested to explain the techniques on preservation, conservation and restoration of deteriorated paper archival documents, which was received from civil servant record office, H. M.G. of Nepal. These records are very very important in various aspect i.e. Position of person in Government service, salary of civil servant, number of staffs in particular office, detail individual records of civil servant and other . All the paper materials are made of organic materials, So they are destroyed by different deteriorating factors: Environment, Pollution, Biological (Insect and Fungus) and mechanical. These problems are clearly seen in civil servant records. Hence, it is essential to preserve, conserve and restore these materials properly to prolong the life of archival document.

2. Sources of Archival document :

Government, non government and private organization are the main sources of archival documents, Usually many archival documents are in custody of various Government organizations such as Ministries, Departments and different other offices. Majority of documents are written in Nepali hand made paper because of durability, strong and nationalistic feeling. According to Archives "Preservation Act 2046 B. S. documents older than 25 years in Government offices and other relevant places should transfer the National Archives Ramshaha path Kathmandu." Some of the Ministries, Departments and offices have transfer archival documents to the National Archives. Such as :

Ministry of Finance comptroller office Kumari Chauk, Babar Mahal	- Civil Servant records, land property of various Organization and other government relevant subjects.
Ministry of Law	- Office agreement papers between H. M. G. of Nepal and other countries.
Office of the Election Commission	- Referendum voter list 2036 and its supporting documents.
Ministry of General Administration (civil service record office)	-Civil servant records (1905 - 2002 B.S.)
Constitution Reform commission (Sambidhan Sudhar Aayog)	- "Constitution of 1990 A. D. 2047" paper documents as well as audio records.

Ministry of foreign affairs is also going to hand over archival document to the National archives of Nepal .

Some of the archival documents are in custody of non governmental organization like. History Department Tribhuban University. They have also handed over some archival document in the form of microfilm and also from Indian office Library.

Some of the archival documents in the custody of private sector. Archival documents like Royal

seals, Chithipatra, Sandipatra, Khadga Nishan, Eak chhapes, Dui chhape, Lal Mohers are donated to the National Archives of Nepal. Some of them are purchased by the National Archives also.

3. Structure of Civil Servant Record Book and its Problems. or Conservation Report.

Title : Civil servant record 2001 B. S. Darshan Bhet.

Original condition:

Binding style and structure : Limp binding, flate spine and 30 X 47 X 4 cm size

No. of pages/ plates : 594 page.

Paper : Thin sheets of folded Nepali Hand made paper.

Sewing : Simple side stiching sewing

Head bands : No head band

End papers : No end paper

Boards : No board

Coverings : Thick brown leather covering material

Spine : Flat leather spine

Adhesives : No adhesives.

Decoration (tooling) : No decoration or tooling .

Water mark : No water mark on paper.

Ink : Almost all the records are written with permanent black ink, and fewer of the latter additions are blue and red colour ink. (Photograph No. 1, 2, 3)

Present Condition :

Paper: paper of civil servant record is very thin, but durable and strong due to its physical and chemical properties such as folding, tearing and bursting, chemically pH 8 -9, negative lignine test. Some portion of paper is torn away due to mishandling of documents. Lower portion of document on spine side is badly damaged by fungus due to unsuitable storage system of document i. e. Moist room, high humid and damp place. Colour of fungus seems to be black in colour, may be Asparagillus Nigar or some other fungus infection . Some of the documents are weaken by physical and chemical change in paper. Book pages, seems to be crumbled folded page and ugly in structure.

Sewing: Some of the sewing thread are broken down due to careless handling of book.

Covering: Thick brown leather covering materials is little bit weaken due physical & chemical effect on leather.

Spine: Lower portion of spine leather is black in colour due to fungus effect.

Ink: Some portion of permanent black colour ink is changed into slightly brown in colour, may be due to photo chemical reaction or some other chemical reactions. Permanent black ink is insoluble in water where as latter addition blue and red colour ink are soluble in water. Water soluble test is performed by drooping few drops of water using blotting paper.

4. Chemistry of paper :

There are different methods of paper making in Nepal. Jesper trier in Ancient paper of Nepal has mentioned that art of making paper was introduced in Nepal Vai Tibet in the 7th century especially Tamang and Lama people were involved in this work . The Bhaktapur craft bulletins publication also noted that technology of hand made paper brought from china since 11th century and used the bark of Lokta plant. The National Archives of Nepal depository room exhibits a 10th century KARANAYA VYUHA Book.

This paper made of Thymelaceceae, Daphne bholuna plant fibres so, hand made paper made in Nepal seems before or during 10th century A. D.

Author's field study (2054 - 2055 B. S.) (1998 - 1999) on paper making in hilly region of west Nepal (Myagdi, Parbat and Baglung) shown the typical technology of hand made paper making by the villages as a cash crop product. For the development of technology on Nepalese hand made paper making, His Majesty 's Government of Nepal in collaboration with UNICEF Nepal have lunched a project under the name of Bhaktapur craft printers (BCP) in different parts of Nepal. Main objective so this project is to improve the quality of hand made paper as well as quality of villagers living,

Process or Technology of paper making :

(a) Collection of raw materials fibres:

Two different species are used for paper making

Daphne papyrcea

Daphne pholua

These are also called Baudoar or Baruwa locally referred to as Lokta. These raw materials collected from Maygdi district of Ruma and Barangja village. It is about 6 hours walk from Maygdi district bazar.

(b) Soaking :

Collected barks of Baruwa is soaked in water and cleaned or rinsed to free of earth particals in running water. Dark bits of bast and other impurities are carefully removed with a knife.

(c) First cooking, washing and cleaning :

Earth particals free Lokta cooked for 1/2 hr with wood ash and water in the ratio of 5:12. Thus cooked stripes are again turned with fingers, washed thoroughly with water to remove all the ash particals present in the bark. Still bark contains black particals of some impurities charcoal or bark, removed by simple cleaning method.

(d) Second cooking :

Again cleaned bark is cooked with caustic soda in the ratio of 2 manas caustic soda and 6 Dharni bark for 1 /2 hour to make more fabricate. (Photograph No. 4)

(e) Beating :

Clean bast strips are placed on stone slab, beaten with wooden mallet to make more fibrous paper pulp. Required quantity of paper pulp is separated with the help of small pot a kachaura and made small rounded ball .one ball used for one sheets of paper. (Photograph No. 5)

(f) Scooping :

Measurable quantity of paper pulp ball mixed with water in plastic balti, stirred thoroughly with wooden stick and made homogeneous mixture. The mould or mesh frame placed over the water tank, pour the homogeneous mixture of paper pulp on mould, shaken very gentally to distribute all the pulp equally on cotton cloth mesh. The mould with paper pulp taken out from water tank. Paper surface made smoothness by gentally and carefully rubbing with hand or smooth surfaced materials. (Photograph No, 6)

(g) Drying and folding

The mould paper kept on sun to get it dried . Usually the moulds are placed at right angle to sun ray about 1, 1/2 hours, some places mould are placed at 180: Such dried paper are then pulled out by hand very carefully, 20 sheets of dried paper are tied into single bundle using thin bast strips. This bundle also is referred to as one Dhep. (Photograph No. 7)

5. Physical and chemical properties of Hand made paper : -

Durability and strength of hand made paper depends upon its structure plus physical and chemical properties. Structure means the component or arrangement of fibres in the paper; physical properties

includes strengths : tensile, bursting, tearing, folding, hydro extension and hysteresis of paper; and chemical properties encompasses . pH, Lignine, Alum, sulphur, and copper content.

The National Archives chemical laboratory of Nepal performed some of the test in paper samples.

(i) Structure:-

Microscopic observation of hand made paper shows that it contains long fibres, arranged irregularly and have some impurity materials like black solid particals.

(ii) Physical test : -

Basic weight, hygro extension, Hysteresis, thickness and folding tests are performed in the laboratory. Due to the lack of instruments other tests could not be tested.

(a) Basic weight :

Different paper samples, Nepalese hand made papers; thick variety (used end paper) and thin variety (used as repair paper); Japanese hand made paper, machine made paper (industrially produced papers) were tested for basic weight by simple method in laboratory using weighing balance. Basic weight was calculated using following formula :

$$\text{Basic weight of paper} = \frac{\text{Weight of the paper in gm}}{\text{Area of the paper meter}^2\ (m^2)}$$

(b) Hygro extension :

Different paper samples end paper repair paper, Japanese hand made paper machine made paper were tested for Hydro extension test in laboratory using British metalie scale, tap water and damped with sponge. Result were calculated using following formula :

$$\text{Hygro extension} = \frac{\text{Increase in length (I. L.)}}{\text{Original length O. L.}}$$

S. N.	Length	x Breath	= Area M²	Weight gm.	W gm/m²	Mean
1. Nepalese Hand made paper thick (End paper).						
(a)	0.3697	0.3575	= .1327	11. 980	90.68	90.3
(b)	0.3697	0.3577	= .1322	11.90	90.01	
2. Nepalese Hand made paper thin (Repair paper)						
(a)	0.367	0.317	= .1163	6.150	52.8	53.2
(b)	0.3665	0.3167	= .116	6.22	53.62	
3. Japanese Hand made paper (Repair paper)						
(a)	0.4455	0.40	= 0.1782	4.60	25.81	25
(b)	0.446	0.40	= 0.1784	4.65	26.06	
4. Machine made paper.						
(a)	0.29	0.22	= 0.0638	5.80	90.90	90.69
(b)	0.291	0.224	= 0.0652	5.90	90.49	

Basic weight

Reading were taken at 65 % Relating Humidity and 25.5*c temperature.

S. N.	Original length	Extension	Increase in Length	I. L. / O. L. X 100
1. End paper				
(a)	L. 31	31.22	0.22	0.709 %
	B.13	13.1	0.1	0.76 %
(b)	L.31.50	31.75	0.25	0.79 %
	B.13.0	13.1	0.1	0.76 %
2. Repair paper.				
(a)	L.24.2	24.4	0.2	0.826 %
	B.18.2	18.65	0.15	0.81 %
(b)	L.24.2	24.4	0.2	0.826 %
	B.8.25	8.325	0.075	0.90 %
3. Japanese paper.				
(a)	L.30.5	30.625	0.125	0.40 %
	B.16.4	16.475	0.075	0.46 %
(B)	L.30.45	30.625	0.175	0.57 %
	B.16.3	16.35	0.05	0.31 %
4. Machine made paper .				
(a)	L. (grain direction			
	29.1	29.175	0.075	0.26
	B. (cross direction)			
	10.4	10.55	0.015	1.44
(b)	L.g 28.9	29.0	0.1	0.34
	B.c 10.5	10.65	0.15	1.42

Hydro extension Reading were taken at 66. % R. H. and 27 % *c temp.

(d) Thickness of paper :

Different paper samples (End paper, repair paper, Japanese paper, machine made paper and document paper) were measured for thickness using, Calliper reading are as below :

1. End paper = 40 X 0.01 = 0.40 mm
2. Repair paper = 14 X .01 = 0.14 mm
3. Document paper = 10 X .01 = 0.10 mm
4. Japanese paper = 0.9 X .01 = 0.09 mm
5. Machine made paper = 11 X .01 = 0.11 mm

(e) Hysteresis of paper : -

Different paper samples (End paper, repair paper Japanese paper and Machine made paper) were tested for Hysteresis test, Results were calculated by using following formula.

$$\text{Hysteresis of paper} = \frac{\text{Change in length (C. L.)}}{\text{Original length (O. L.)}} \times 100$$

S. N.	Original length O. L.	Increase in length I. L.	Change in length C. L.	$\frac{\text{C.L.}}{\text{O. L.}} \times 100$
1. End paper.				
(a)	31.00	31.10	0.10	0.32 %
	13.00	13.05	0.05	0.38 %
(b)	31.50	31.60	0.10	0.31 %
	13.00	13.05	0.05	0.38 %
2. Repair paper.				
(a)	24.2	24.3	0.1	0.41 %
	18.5	18.6	0.1	0.54 %
(b)	24.2	24.3	0.1	0.41 %
	8.25	8.3	0.05	0.60 %
3. Japanese paper.				
(a)	30.5	30.55	0.05	0.163 %
	16.4	16.425	0.025	0.152 %
(b)	30.45	30.50	0.05	0.164 %
	16.3	16.325	0.025	0.153 %
4. Machine mad paper.				
(a)	29.1	29.025	0.075	0.26 %
	10.4	10.425	0.025	0.24 %
(b)	28.9	28.825	0.075	0.26 %
	10.5	10.525	0.025	0.24 %

Hystersis reading were taken at 66 % Relative Humidity and 27.5 •c

(e) Folding test

Different paper samples were tested for folding test in laboratory applying same amount of force during opening and folding paper samples, experiment results are as follows.

S. N.	Paper samples	No. of folds.
1.	End paper	more than 500 folds.
2.	Repair paper	more than 500 folds.
3.	Japanese paper	more than 500 folds.
4.	Machine paper	Breaking start at 200 folds separated into 2 piece at 430 folds.

(iii) Chemical test of paper:

Some of the important possible chemical test like pH and lignine tests were performed in the National Archives conservation laboratory for different paper samples.

(a) **pH test:**

Different pH test methods : pH paper, pH indicator and pH meter instrument were applied to test pH in different paper samples as mentioned above experiment results are shown below.

S. N.	Samples	pH paper	pH Indicator	pH meter
1.	End paper	8.5	8.0	8..4
2.	Repair	6.5	7.0	8.2
3.	Japanese paper	6.5	7.0	7.6
4.	50 years old paper	7.0	8.0	8.5

(b) Lignine test: -

Lignine test performed in different paper samples using 5 % Alcoholic phloro glucinol $C_6H_3(OH)_3 2H_20$ and diluted Hydrochloric acid. Pink colour indicate the positive test of Lignine.

S. N.	Samples	Test Results
1.	End paper	–
2.	Repair paper	–
3.	Japanese paper	–
4.	Machine made paper	–
5.	News print paper	+

Conservation Techniques.

Civil Servant record of Darshan Bhet 2001 B. S. is taken as an example for conservation work. Its found most important and interesting because of following information of Kathmandu valley civil servant records. Salary (monthly/Annual), numbers of staff involved in offices & position of each and every staff.

Name of offices

- Hospital
- School/College/Library/Institute/technical institute.
- Durbar maintenance office.
- Guthi
- Court
- Fire brigades
- Drinking water supply
- Vaidya Khana
- Medical School
- Gorkhapatra
- Taxation office
- Cottage Industries
- Hanuman Dhoka maintenance office
- Royal palace
- Industrial business news collection.

The record is highly deteriorated due to fungal attack and mechanical pressure.

Following steps have been taken for conservation of the deteriorated record.

(I) Pagination :

Civil servant book pages were paginated on each and every pages. denoted by numerical numbers 1, 2, 3.......... down the end page. At end of the page

written as numbers oblique end. For example if there are 100 pages at the end is written as 100/end . These letters are written on the corner side of the pages with soft pencil not even with ink pen.

(II) Fumigation :

Observation of deteriorated civil servant records show the fungal infection, so it is urgent need of fungicidal as well as insecticidal treatment. Fumigation method is one of the important protective measure of such infected book. Usually para dichloro benzene fumigant is used during fumigation using fumigation chamber for 3 hours daily up to 2 weeks.

(III) Cleaning :

Fumigated civil servant records were contaminated dust and dirt, spores of fungus, and eggs of insect, So they were cleaned with soft brush and in some of the portion vaccum clearer was also used. Folded pages were opened and made uniform, pressed for 48 hours with light weigh .

(IV) Dismantling :

All the sewing threads were trimmed with sharp knife, taken out, separated each pages of section very carefully as per requirement of the work and leather spine of the book placed separately .

(V) Repair :

Problems of civil servant record book clearly shows that the book is badly damaged by fungi and mechanical pressure. To maintain properly and prolong the life of the record, it has been felt urgent conservative and restoration of the missing pages of document . There are different technique of restoration of paper documents. In the National Archives of Nepal conservation laboratory only wet repair or traditional repair method is possible, because of the limited variety of raw materials and tools available in laboratory.

Solubility test of inscription or ink shows that the majority of them are insoluble in water and fewer ink latter addition inscription red, black and blue are soluble in water, such ink or inscription were protected by 2-3% PVA (Polyvinyl Acetate) solution .

Thin Nepal hand made paper (Repair paper) were laid down on net and cleaned white perpex sheet, moisten, damped with 1-2% formaldehyde treated boiled water, removed all the unwanted solid materials & thick fibers from the paper with the help of forcipe very carefully.

Freshly prepared flour pest containing 1-2% fungicide applied on the surface of the paper with the help of brush, smoothen, and removed excess of the pest using spong.

Dusted archival document are laid down very carefully on the surface of pasted hand made paper, pressed lightly with moist sponge, applied fungicidal treated pest on different edges of document .

A sheet of same colour (archival document). Japanese hand made paper was laid down on above document, missing portion as well as different edges of archival document (Right-left, top and bottom) were pressed with moist spong very carefully.

Rest of the remaining Japanese hand made paper from central and non-missing portion of archival document sides were taken-out or removed very carefully .

Long fibres of hand made paper were pressed on documents with the help of brush, dried at room temperature and peeled out manually very carefully.

(VI) Trimming and sewing :

Repaired document were taken out and made single fold. Single folded documents were marked standard size for trimming as per requirement using pencil and carpenter square than trimmed with sharp knife.

25 numbers of trimmed folded repair documents were piled together, pressed in Nipping press for 24 hours for single section. Similarly other sections were also done with.

A straight line drawn from top to bottom 1 cm apart towards the edges of spine, marked for sewing holes at a distance of 2 cm using same pensile, made holes on pencil marks using Bodkin and Hammer, and sewn single section by using strong book binding thread as side stitching method or stab sewing technique. In this way all the section were made, and pressed in nipping press for 24 hours.

(VII) Binding and finishing :

Pressed four sections were taken out, measured the thickness and length, noted, trimmed the thick leather of same thinkless and 6mm longer than above length for spine.

Measured thick leather width & divided into four equal parts, drawn a straight line from top to bottom marked on the middle of each part with pencil, again made pencil mark firstly at a distance of 2.3 cm and than 4 cm. made sewing holes in all the pencil marks with Bodkin and Hammer. In thus way spine leather is prepared for binding.

Sewn all four section in the spine leather very carefully by simple sewing technique tiped the single fold end paper (Thick Nepalese hand made paper) on front and reverse side of book. Sewing portion of the thread on the leather spine was lining or covered with cotton cloth, using paste and PVA (1:3) kept it dried at room temperature, further covered with hand made paper along top to bottom, pressed with bone folder and kept it dried for over night at room temperature. Thus civil servant record book was ready for making cover.

Two pieces of straw boards were measured and trimmed as per requirement of civil servant record book's size, 3 mm larger than both head, tail and fore edges, and also made 5mm groove in between spine edges and board.

Same thickness of board, same length of board taken, marked width of this board (2 thickness of board + one thickness of book), trimmed with sharp knife very carefully .

Cloth covering materials was measured and trimmed as requirement (for 2 board, one spine, two 5mm grooves) of board book size.

Freshly prepared paste and PVA mixture pasted on board and fixed on covering materials, pressed in Nipping press, and left it to dry at room temperature.

Such ready covering materials checked in civil servant record book than after applied paste on end paper, lining cloth, and lining paper; fixed in ready covering materials, pressed with bone folder and light weight.

Left it to dry at room temperature. Excess of end paper measured with divider, mark and trimmed off with sharp knife.

Conclusion :

The National Archives of Nepal depository hall of Archives section shows the archival documents in paper form. So that author is interested in conservation of paper archival document. General observation shows that paper documents like civil servant HMG of Nepal and other government, Voter list and its supporting documents, constitution of 1990 A. D (2047 B. S), Lal Mohar, Chithipatra, Sanlipatra, and National News paper (Gorkhapatra, The Rising Nepal) are historically as well as officially very important and valuable. Paper materials are made of organic material. Process of paper making shows the paper made bark from Daphne bholua (Baudoar/Baruwa/Lokta), due to this environmental, Pollution, Biodtceioration and mechanical pressure and chemical are higher chances to damage the paper materials. During the process of bark cooking caustic soda is used to make more easier defibricate the fiber,

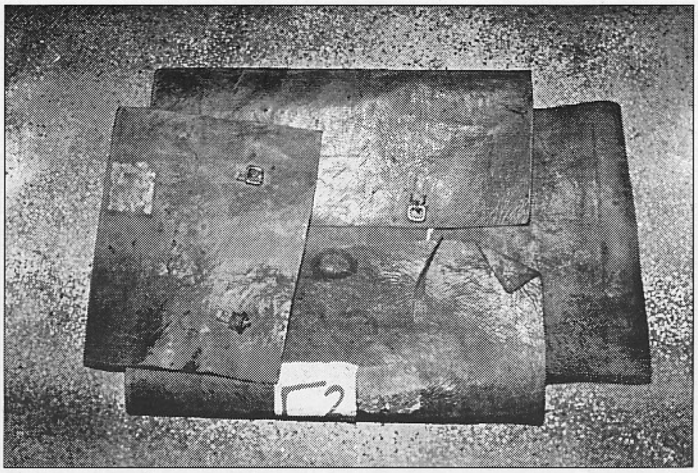

Photo No. 1 Leather covering material

Photo No. 2 Before restoration

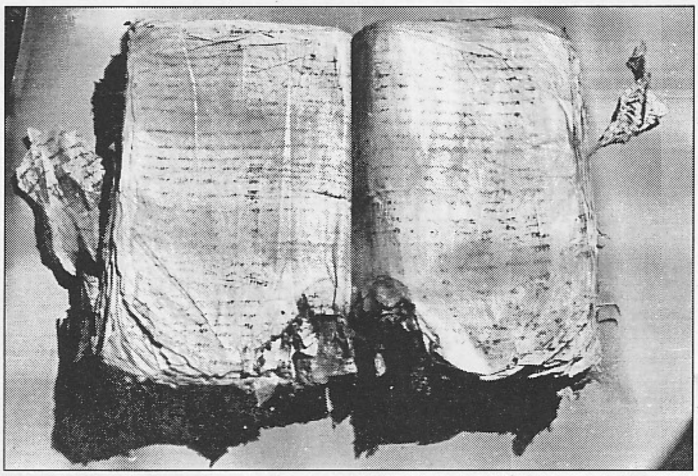

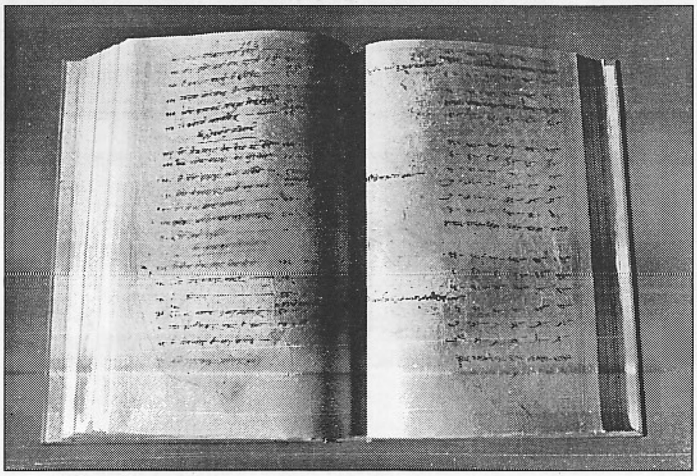

Photo No. 2 After restoration

"Photograph of Civil Servant Record 2001 B.S. Darshan Bhet."

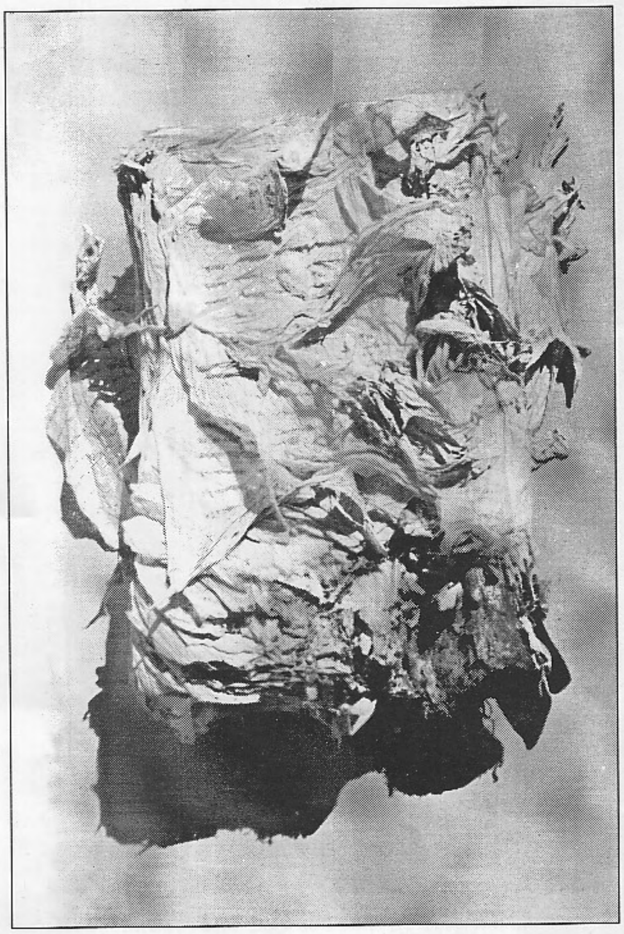

Photo No. 3 Before restoration deteriorated book

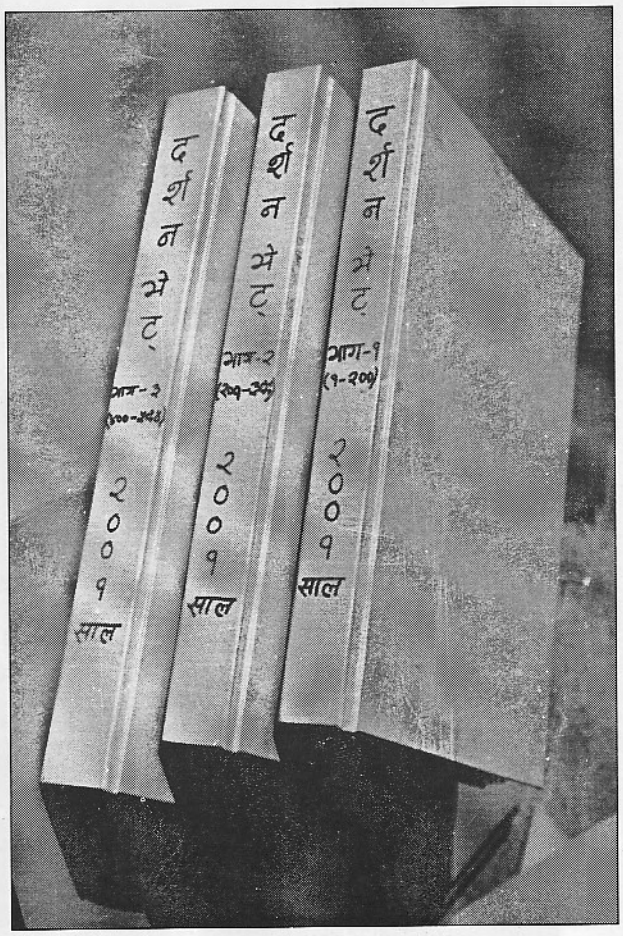

Photo No. 3 After restoration deteriorated book

"Photograph of Civil Servant record 2001 B.S. Darshan Bhet."

Photo No. 4 Cooking

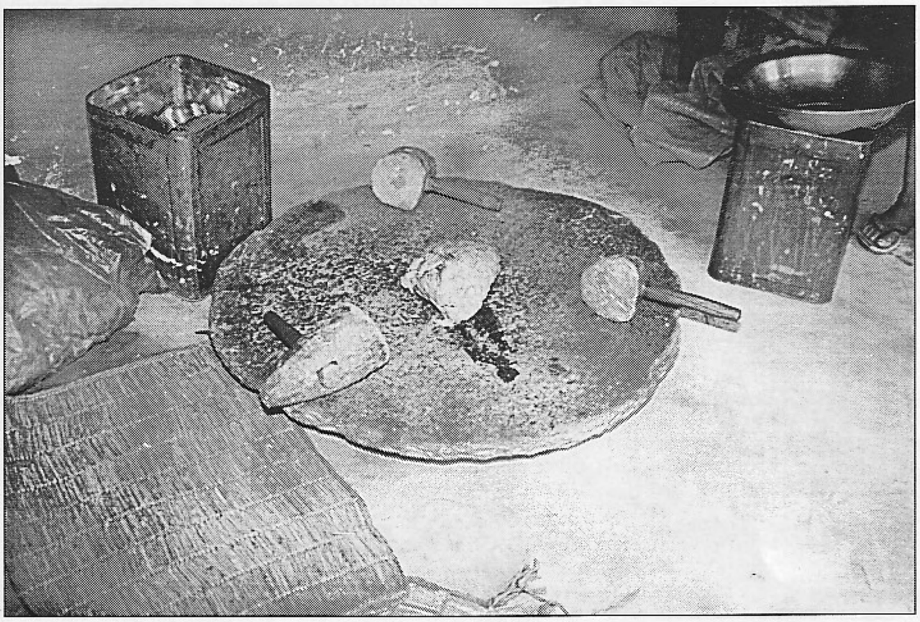

Photo No. 5 Beating

Process of Paper making in Nepal

Photo No. 6 Scooping

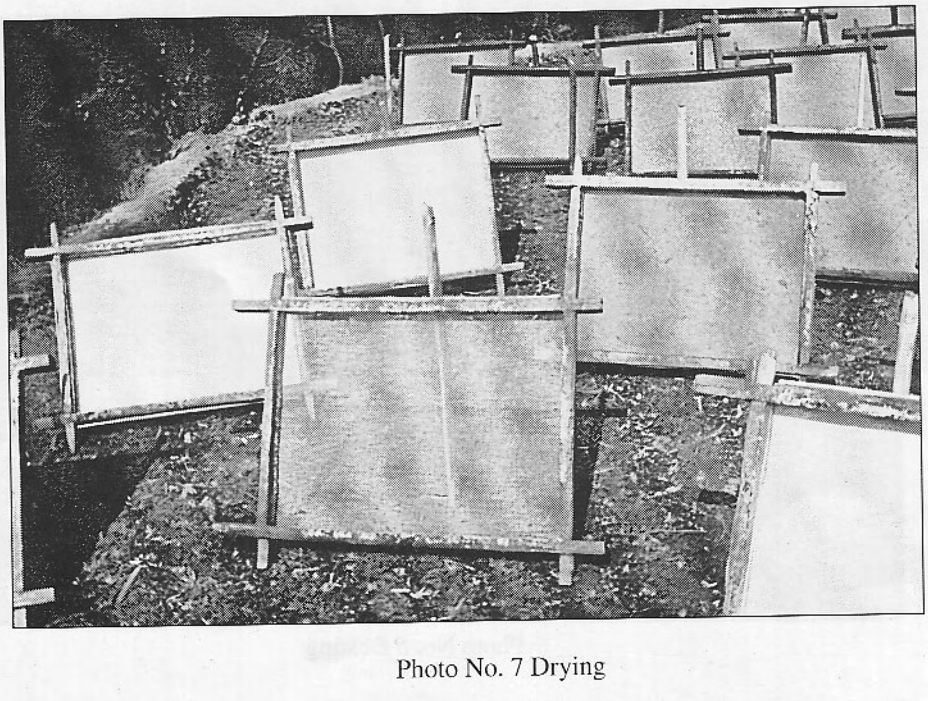

Photo No. 7 Drying

Process of Paper making in Nepal

in the long run caustic soda damage the cellulose if it is not thoroughly washed out with water .

As seen from the civil servant record book (Dharshan Bhet 2001), the book was badly damaged by fungi and mechanical pressure indicated serious problem. Such record documents are urgently needed of conservation and restoration. Conservation work carried out by para dichlorobenzene fumigation and brush cleaning technique, Deacidification is not needed because paper are still alkaline nature. Missing portion of documents are carried out by traditional repair method. Here author used Nepalese hand made paper because of durability, strength and in comparison to other paper. Here the author also performed some of essential paper test for check strengthening and durability of paper. Like Hygro extension, Hysteresis, thickness, folding test, pH and lignine test. Hygro extension and Hysteresis give the idea about the required size of paper during conservation work, folding test give the strength of paper and thickness test give the volume of book, pH and Lignine test indicate the durability of the paper, like wise microscopic study shows the arrangement of fibess, irregular arrangement of fiber clearly indicate the paper expands equally in all direction as indicated in Hydro extension experiment, applied in tradition repair method.

During the sewing process the author used stab sewing technique, here total two hundred ninety seven single folded sections divided and made three volume. Such volume consist of four section each section consist of twenty five single folded section for suitable and reasonable volume of book. Thick Nepalese hand made paper used as end paper, not used any glue and paste on spine of the record book and used thick leather as in original case for durability and strength of the book. Flat case binding preferable in the current situation. Finally, author would like to suggest that in order to protect the record books from different deteriorating factors its is necessary to place the books properly, maintaining good lighting system, ideal temperature (18 - 23^0 c) relative humidity (55 -65 %) made free from dust & dirt and also have good air circulation inside the Archives depository hall.

References

1. Dangol, Bal Ram Das "Abhilekha Bandobashat Ko Shidhanta Ra Rastriya Abhilekhalaya", 2044 B. S.
2. Hilarry Jenkinso, "Manual of Archives administration" 1966.
3 Jesper Trier "Ancient paper of Nepal" Jutland archaeology Society publication Vot. X 1972
4. National Archives of India "Repain and preservation of Records."
5. Singh. G. M. "Preservation of writing materials in the National Archives of Nepal." Abhilekha PP. 84 - 102 Vot 13, 2052.

Eradication Of Plants And Trees From Historic Buildings And Monuments

—Om Prakash Yadav

Introduction:

No life can be expected on earth without vegetation but the growth of plants on historic buildings and monuments can cause serious problems. The problems can be quite serious in tropical countries like Nepal where the climatic condition is quite favourable to plant growth.

Although a small country, the cultural heritage of Nepal is very vast. Sculptures, Paintings, Manuscripts, Tad-patras, Bhoj-patras, Historic buildings and Monuments created by our ancestors over the years are a source of inspiration for the present and future generations. Therefore, one of the major tasks before the present generation is to rise to the challenge of preserving the vast and varied cultural properties for future generations. Although the complete answer to many burning questions of conservation is still a distant cry but the achievements made by our scientific conservators may be termed as satisfactory.

On the basis of the life span of a plant, it may be classified as (1) Annuals-living for one year (2) Biennials : - living for two years (3) Perennials: -live for 3 or more years Ex-Peepal Bhimsenpati etc. Again on the basis of the development of organs, plants can be classified as -

(1) Higher plants

(2) Lower plants

(1) Higher plants: - Those plants which have definite vascular system (Xylem, Phloem) are known as higher plants. Vascular system is responsible for transport of food materials from the root to leaves and to throughout the body . Ex-People, Bhimsenpati etc.

(2) Lower plants : - Those plants which do not have definite vascular system are categorized as lower plants. Ex - Algae, Fungi, Lichen, Moss etc.

Factors affecting plant growth: - The three most important factors which affect the growth of

plants in the soil are also responsible for their growth on monuments.

(1) Light: -Light is essential for photosynthesis, a process by which plants manufacture their food. Therefore the quality, duration and intensity of light available to the plants is of utmost importance in their growth on monuments. The growth of plants is limited in conditions of low light.

(2) Nutrients: - The availability and type of nutrients present in the substrate also play an important role in the growth of plant. Nutrients can be either organic or inorganic in nature. The organic nutrients may be either an impurity in the substrate or a decomposition product of other microorganisms. The inorganic nutrients are usually the mineral constituents of the substrate.

(3) Water: - Water is an important factor in plant growth.

Besides these three factors the climate of the region where the monument is located also has a profound effect upon the growth of plants. Generally a warm and humid climate is conducive to plant growth. Another important aspect which affect the plant growth is exposure to drying agents like wind and sun. This is evident from the fact that south facing walls are poor in vegetation whereas north walls provide an ideal condition for plant growth.

Damage caused by plants: - The damage caused by plants to the monuments can be summarized as follows: - Plant growth on monuments is responsible for the widening of gaps between adjoining blocks or increasing the dimensions of the cracks already present on the surface. Plant growth can increase load on the surface thus resulting in the dislocation of the surface.

Besides causing such type of physical damage to the monuments, it can also affect chemically by giving out exudes which react chemically with the surface. There is evidence that marble and limestone in contact with roots develop root marks due to the etching effect of the slightly acidic sap of the root cells. Rotting roots can also stain calcareous stones and they produce humic substances according to Winkler (1966).

Methods for the removal of plants from the historic buildings and monuments: - Generally there are two methods for the eradication of plants from monuments and historic buildings.

(1) Physical method

(2) Chemical method

(1) Physical method: - In this method, the plants are controlled by uprooting them at their initial stages of developments. The fully grown plants can be controlled by cutting them with suitable sharp cutting instruments like Khukuri, Sickle etc. This method is not a permanent solution for the control of plant growth in the monuments and historic buildings because plants like Peepal (ficus Vulgaris) may regenerate with more vigour when they are cut. However it may be a very effective method for the prevention of plant growth when applied during initial stages of development of plants in the historic building and monuments.

(2) Chemical method: - In this method certain chemicals are applied which are able to kill the plants in a few weeks of time. These chemicals usually called as herbicides effects the killings of plants in two ways. In one case, these herbicides block the photosynthetic activities of the plants and thus the plants are gradually killed in a couple of months. In another case, certain chemicals used as herbicides destroy the cells and tissues of the plants thus resulting of the gradual killing of the plants. Herbicides like Glyphosate (Glycin 41 %), Paraquat, 2-4 D (Disodium salt), Atrazine (Wettable powder) etc., when sprayed over the leaves of plants can kill the plants by blocking the photosynthetic activities. 1 % solution of sodium arsnate or arsnite in water can destroy the cells and tissues of plants when injected in the stem of plants.

In my experience, a spray of Glyphosate in the beginning and after a few weeks, injection of 1 % solution of sodium arsnate in water can be very effective in eradicating Peepal plants from the buildings and monuments. These chemicals are very toxic and hence only trained persons should handle these and while handling these chemicals, protective gears like mask, gloves, spectacles and apron should be wearied. Besides this after the work is over hand should be cleaned with soap and water. Accessories like spray-pump, drilling machine, syringe etc., would be required during operation. After the plants are dead, it should be carefully removed by dismantling certain portions of the monuments. After removal of plants the cracks and gaps should also be repaired along with the repair of the dismantled portions so as to prohibit further growth of plants.

Eradication of plants from Uma Maheshwor temple at Gabahal - A case study

In Uma Maheshwor temple at Gabahal, Patan, trees of Peepal, Bhimsenpati, other types of small herbs, Algae and Lichens were grown. There were a lot of cracks and gaps at a lot of places. Due to higher plant growth the temple was tilted in the eastern side. The conservation work was completed in about four months. In the beginning a photographic documentation was prepared. After that the work of scaffolding was completed. In the beginning a 1:1 solution of Glyphosate in water was sprayed over the entire plants. After a couple of weeks, a 3 % solution of sodium arsnate in water was injected in the stem of plants. When the plants were completely dead, certain portions of the eastern side of the temple was dismantled to uproot the plants and to correct the bulged layers. Before dismantling, the stone blocks were properly numbered. After removal of plants, the stone blocks were refixed using a special mortar. The preparation of mortar was carried out by mixing 1 kg slaked lime + 5 kg stone powder (not very fine but some grain type) + 100 gm dry Urad Dal (dry urad dal soacked overnight and then grind) + 100 gm PVA emulsion + 5 to 10 ml biocide and the color of this mortar was matched according to our requirements. The gaps and cracks were also filled with the same mortar. Algae and lichens were cleaned off using 1 % solution of ammonia and nonionic detergent. After the temple was completely dry a 4 % solution of repellin was applied as protective coating.

Conclusion: -Prevention is better than cure. Regular care and maintenance can reduce the chances of plant growth on monuments. To prevent the growth of plants on monuments and historic buildings, following preventive measures can be taken: -

(a) Regular cleaning of the monuments will ensure the removal of dead organic matter which is a good source of nutrients for the growth of plants.

(b) Higher plants generally grow in the cracks and cavities present on the monuments. Therefore repair of such cracks and cavities at the earliest will prevent higher plant growth.

(c) Water being an important factor in the growth of plants its scarcity will reduce the chances of plant growth. This can be achieved by controlling the dampness in the monuments.

Reference : -

(1) Dr. Agrawal O. P., A. K. Mishra, Kamal K. Jain: **Removal of plants and trees from historic buildings**, INTACH - Lucknow 1995.

Before Conservation

After Conservation

चपट टोल, पाटनको हारती (एकजटी)

हारती (एकजटी)

–तीर्थलाल नःघः भनी

कान्तिपुरदेखि केही पश्चिम "सिंगु" भन्ने डाँडोको शिरानमा एउटा स्वर्णमोलंबित सुन्दर भव्य चैत्य छ, त्यस चैत्यलाई "धर्मधातु वागेश्वर चैत्य" भनिन्छ । साथै स्वयम्भू चैत्य पनि भन्दछन् । यस चैत्यको ठीक पछाडि पश्चिम र उत्तर बीच वायव्य कोणमा दुई तल्ले सुनौला छाना भएको एउटा भव्य मन्दिर अवस्थित छ । त्यस मन्दिरको गर्भगृहमा दक्षिणाभिमुख गरेको एक सुन्दर भव्य तथा मनमोहक शिलामूर्ति प्रतिष्ठापित छ ।

यो मूर्ति अर्धपद्मासन अर्थात् बायाँ गोडा पलेटी मारी दाहिने गोडाले कमलका फूलमा टेकी बायाँ हातले काखमा बसेकी प्रियेंकरीलाई च्यापी दायाँ हातले वर प्रदान गरी रहेकी छिन् । साथै एउटा केटालाई काँढमा बोकी, अर्कोलाई घुँडासंगै र कान्छोलाई घुँडामुनि र अर्की एउटी छोरीलाई बायाँ काखसंगै राखेको छ । यसरी छोराछोरीहरू साथमा लिई आनन्दले मुस्कुराइरहेको सुन्दर मूर्ति छ । यिनै मूर्तिलाई "हारती" भनी पुकारिन्छ । अद्यापि पुकारिंदै आएका छन् ।

यो मूर्ति कुन श्लोक, ध्यान तथा ग्रन्थ र तन्त्रका आधारमा निर्माण गरिएका हुन् थाहा हुन सकेको छैन र अहिलेसम्म प्रकाशमा आएको पाइएको छैन । परन्तु अहिले विद्यमान शिलामूर्ति पुरानो होइन । किनभने जोशी रिसर्च इन्स्टिच्यूटबाट प्रकाशित रोलम्बा ७-३ को ४२ पृष्ठमा उल्लेख भए अनुसार हारतीको पुरानो मूर्ति फुटालिएको भन्ने बुझिन आएको छ । उक्त टुक्रिएको मूर्ति कहाँ छ, के भयो थाहा हुन सकेको छैन । अपितु उक्त टुक्रिएको मूर्ति त्यही मन्दिरभित्र समाविष्ट गरिएको छ भन्ने कसै कसैको भनाइ पनि सुनिनमा आएको छ । हो न हो, पुष्टि भएको छैन ।

यस भनाइबाट हाल विद्यमान मूर्ति पछि निर्माण गरी प्रतिष्ठा गरेका हुन् भन्ने स्पष्ट देखिन आएको छ । यी मूर्ति थँहितिका शिलाकारले कुँडिएका हुन् भन्ने जनमानसको भनाइ सुनिन्छ । तर ती कलाकार को हुन्? उनका वंश को थिए थाहा पाउन सकेको छैन । जे होस् यी कलाकारले ती मूर्ति पुरानो मूर्तिका आधारमा निर्माण गरेका हुन् कि अरू कुनै आधारका निर्माण गरेका हुन्, स्पष्ट छैन । नयाँ निर्माण गरेका हुन् भने कलाकारले आफ्नै स्वेच्छाले वा अरू कुनै साधकको सल्लाहले गरेका हुन्? यो पनि प्रष्ट छैन् ।

अतएव पुरानो मूर्ति के कस्तो थियो थाहा हुन सकेको छैन । न कुनै ग्रन्थ, श्लोक, गीतहरूमा वखान गरिएको पाइएको छ । पुरानै मूर्तिको प्रतिविम्बित गरी बनाएको हुनु पर्दछ भने विचारणीय छ । किनभने नेवारी भाषामा दुई चार

वटा गीत श्लोकहरू प्रकाशमा आएको पाइन्छ । स्वर्गीय मानदास तुलाधरले संकलन गरी प्रकाशित गरिएको "पुलांगु मे" भन्ने पुस्तक तेश्रो भागको १८ पृष्ठमा यसरी लेखिएको छ ।

धन्दे परमेश्वरी हारती माता ॥
अदभुत रूप बिज्याक हे माता ॥
गोसिंग परबत धरमया थानसस ॥
बिज्याक भक्तया जननी हे माता ॥
धन भाजु धनमेजु ज्य भाजु बासिं मेजु ॥
जिलं भाजु सहित बिज्याकम्ह हे माता ॥

यस गीतबाट "धनभाजु, धनमेजु, ज्य भाजु बासि मेजु र जिलं भाजु भन्ने समेत पुत्रापुत्री सहित भक्तजनको जननी भइ गोसिंह पर्वतमा विराजमान भइरहेको हारती" भनी बुझाएको छ । साथै वहाँले नै संकलन गर्नु भएको अर्को "पुलांगु मे" भन्ने पुस्तकको वा पृष्ठमा यसरी लेखेको पाइएको छ ।

जयति जय श्री हारती अजिमा रक्षा
यायमालमा ॥
धन भाजु, धन मेजु, लाटा भाजु, लाटी मेजु
वासिं भाजु सहित न बिज्याकमा ॥

यस गीतमा पुत्रापुत्रीको नाममा पाठान्तर पाइएको छ । कुन कसको नाम हो स्पष्ट छैन । साथै यस पंक्तिकारले संकलन गरेको "हारती मांया मे सफू" भन्ने पुस्तकको ८ पृष्ठमा एउटा गीत समावेश भएको छ । उक्त गीतमा यसरी भनिएको छ ।

गोसृङ्ग पर्वत धर्मया थानसं
बिज्यात भक्तया जननी हे माता ॥
वासिं भाजु जवमुले बासिंमेजु खवमुले
जिंल भाजु सहित न बिज्याकम्ह हे माता ॥
ख्वाल उन ह्यगुलिया मिखा वानपले हलया
न्हिलीगु मुसुमुसुं बिज्याकम्ह हे माता ॥

यस गीतको भनाइ पनि उही हुन् । तापनि केही पाठान्तर पाइएको छ । यसबाट काँधमा बोकेका पुत्रका नाम "धनभाजु" दायाँ घुंडासंगै बसेका पुत्रका नाम "वासिंभाजु" र घुंडामुनि बसेका छोराको नाम "जिलंभाजु" हुन् भनी बुझाएको छ । यस्तै बायाँ काखमा बसेकीका नाम "प्रियंकरी तथा धनमेजु" र घुंडासंगै बसेकी पुत्रीको नाम "वासिंमेजु" हुन् भन्ने पनि बुझाएको छ । साथै हारतीको वर्ण "रक्तवर्ण कमलपत्ता जस्ता नेत्र" भनी बताएको छ । यसबाट हारतीको ध्यान तथा रूपको पहिचान गर्न मद्दत मिलेको छ ।

तथापि यसै गीतका आधारमा हालका मूर्ति निर्माण गरेका हुन् कि अथवा यो मूर्तिका आधारमा गीतहरू रचना भएका हुन् ठम्याउन सकिएको छैन ।

तथापि अलिकति नियालेर हेर्दा स्व. कविराज दानरत्न बज्राचार्यले प्रदान गर्नु भएको हारतीको एउटा श्लोक पनि त्यस पुस्तकमा समावेश गरिएको छ । यो श्लोकमा यसरी भनिएको छ ।

रत्नपीठे स्थितादेवी गौरवर्ण समुद्युति ।
इषद्घसित वदनां नमामि जगमोहिनी ॥
पञ्चाणांशत पुत्राणां परिवार महोत्सवाम् ।
बुद्धशासन स्थितादेवी हारती प्रणमाम्यहम् ॥

यस्तै पं. श्री हेमराज शाक्यज्यूले लेख्नु भएको "स्वयम्भु महाचैत्य" भन्ने पुस्तकको ५२५ पृष्ठमा "छा हायकेगु विधि" भन्ने पुस्तकबाट उद्धृत गरी यसरी लेखिएको पाइएको छ ।

रत्नपीठे स्थितादेवी गौरवर्ण सहप्रभाम् ॥
इसद्घशीत वदनाग्नि नमामि जगत्मोहिनीम् ॥
पञ्चाणां शतपत्राणां परिवार महोत्सवाम् ॥
बुद्ध शासन स्थितादेवी हारती प्रणमाम्यहम् ॥

यस अतिरिक्त राष्ट्रिय अभिलेखालयमा संग्रहित वि. सं ५०७ चल १३८३ री न १२९। ५ को "हारती पूजाविधि" भन्ने पुस्तकमा यसरी लेखिएको पाइएको छ ।

रत्नपीठे स्थितादेवी गौरवर्ण समप्रभाम् ॥
इषद्वशित वदनां नमामि जगमोहिनी ॥
पञ्चाणांशत पुत्रं च परिवार महोत्सवां ॥
बुद्धशासन स्थितादेवी हारती प्रणमाम्यहम् ॥

यो तीनै श्लोकमा पाठान्तर पाइएको छ । कुन सही मान्ने हो अप्ठचारो छ । तापनि तीनै श्लोकका भनाइ एउटै

देखिन्छ । यस श्लोकले ५०० वटा पुत्र सहित परिवार बुद्धको शासनमा रही रत्नपीठमा विराजमान भएको हारतीदेवी भनी बुझाएको छ । यहाँ "रत्नपीठ" भन्ने नाम कहाँबाट कसरी आएको हो स्पष्ट छैन । परन्तु राष्ट्रिय अभिलेखालयमा संग्रहित वि. सं. ५०६ च.ल. १०३४ री नं ए ९२२ । ८ को ने सं ९४९मा न्हुबहाल निवासी श्री बज्राचार्य चन्द्रपतिज्यूले लेख्नु भएको "हारतीको पूजाविधि" भन्ने पुस्तकमा यसरी लेखेको पाइएको छ ।

ॐ तदनु झटि तिरंकार, परिनत अग्निमण्डलं ॥
मध्यस्थ अस्तार चक्रं तन्मध्ये हुँकार परिणतं ॥
समयसत्वं ततरत्नपीठे ललितासनस्था गौरवर्ण ॥
अनुपन सुख रूपा, सर्वालंकार भूषिता प्रियंकरा ॥
रत्नाकृत रहस्य इषद्वशित बदना पञ्चपुत्र महोत्सवा,
हारतीदेवी महायक्षणी विभाव्यं ॥

यस उक्तिबाट "अग्निमण्डलको आठ चक्रमध्ये हुंकार रूपधारण गरी रत्नादि जरिट नाना अलकार आभूषणले सुशोभित भई प्रियंकरा सहित पाँच पुत्रहरूका साथ सदाकाल रत्नपीठमा ललितासन गरी आनन्दले विराजमान भएकी गौरवर्ण भई अति सुन्दरी महायक्षणी हारती देवी भनी वयान गरेको छ ।

साथै माथि प्रस्तुत गरिएको तीनवटा श्लोकहरू यसैको संक्षिप्त रूपमा प्रतिपाद गरेको प्रतीत हुन् आएको छ । यो श्लोकहरू ने. सं. ९४९ (वि. सं. १८८६) पछि मात्र संरचना भएको आभास हुन्छ । यसै पुस्तकमा अर्को ठाउँमा यसरी पनि लेखिएको पाइएको छ ।

ॐ हारती महायक्षणी पञ्चपुत्रशत परिवारण्णां बुद्धवाच प्रतिपालिनी हर र सर्वपापान सर्व यक्षणी प्रवेशय ....
पुनः यसरी पनि लेखिएको छ ।
ॐ हारती वज्रपुष्पं प्रतिच्छ स्वाहा ॥
ॐ हारती प्रथमपुत्र प्रतिच्छ स्वाहा ॥
ॐ हारती द्वितिय पुत्री महादेवी प्रतिच्छ स्वाहा ॥
ॐ हारती चतुर्थ पुत्रं महादेवी प्रतिच्छ स्वाहा ॥
ॐ हारती पञ्चम पुत्रं महादेवी प्रतिच्छ स्वाहा ॥

यस उक्तिहरूमा एक आपसमा बाझिएको देखिन्छ । माथिल्लो ध्यानबाट "प्रियंकरा भन्ने पुत्री सहित पाँच पुत्रहरू साथमा लिएको" भन्ने बताएको छ । दोश्रो उक्तिबाट पाँच सय पुत्रहरूको परिवार भएको हारती भनी बताएको छ र पुष्पांजलीमा एक पुत्री र चार पुत्रहरू मात्र देखाएको छ । साथै पण्डित श्री हेमराज शाक्यज्यूले "स्वयम्भू महाचैत्य" भन्ने पुस्तकको ७६ पृष्ठमा पञ्चरक्षा महायुरी अध्यायबाट उद्धृत गरी यसरी लेखेको छ ।

पांचिकस्य चया भार्या हारती नामविश्रुता ॥
पंचभिदुहिताशतै तिष्टते परिवारिता ॥
पंचजा मातृशतै पंचपुत्र शतै युता ॥
पुरस्कृतस्यसा नित्यं पंचभिस्तु पिकाशतै ॥
विमान सर्वतो भद्रे शुचिगन्धे नगरे ॥
पाटली पुत्रेच वरदेशो निवासिनी ॥
एता सवश्च राक्षसा महार्द्धिको महाबला ॥
वसन्ति देशदिशेषु पृथक्कृत्वालयषुच ॥

यस श्लोकबाट "पाटलीपुत्र परदेशका शुचिगन्ध नगरका सर्वतो भद्र विमान नाम गरेका स्थानमा ५०० पुत्री, ५०० पुत्र तथा ५०० ज्वाईहरू र श्रीमान पांचिकस्य सहित परिवार भई देशदेशान्तरमा विभिन्न स्थान बनाई बसी रहेको हारती यक्षनी हुन्" भनी बताएको छ ।

परन्तु यो श्लोक पनि माथि प्रस्तुत गरिएको श्लोक तथा उक्तिहरूसंग बाझिएको देखिन्छ । यी उक्तिहरू विद्यमान मूर्तिसंग मेल खाँदैन । साथै पुरानो मूर्ति चिनाउने अभिप्राय तर्फ इङ्गित गरेको पनि पाईंदैन । तसर्थ उक्त श्लोक तथा उक्तिहरू अर्कै उद्देश्यबाट तथा पाराबाट रचना गरेका हुन् भन्ने आभास हुन्छ ।

किनभने हारती पूजाविधि (छा हायकेगु पूजाविधि) ने. सं. ९४९ (वि.सं. १८८६) भन्दा पुरानो पाइएको छैन । आशा सफू कुथिमा पनि देखिंदैन । अरू कुनै कसैको घरमा सुरक्षित छ भने विचारणीय छ । हालसम्म पाइएको पुस्तक र श्लोक तथा गीतको आधारमा विचार गर्दा वर्तमान मूर्ति

प्रतिष्ठापित गरिसके पछि मात्र रचना तथा निर्माण गरेका हुन् भन्ने प्रतीत हुन आउँछ ।

किन कि स्वयम्भूस्थित हारतीको मूर्ति ने. सं. ९४९ मा चुर्णाभूत पारेपछि एक आढ वर्षमा नै नयाँ मूर्ति स्थापना गरेको हुन सक्छ । मूर्ति प्रतिष्ठा गरिसकेपछि प्रस्तुत श्लोक गीत, पूजा विधि पुस्तक निर्माण गरेका हुन् भन्ने स्पष्ट देखिन आएको छ । पूजा विधिको उक्ति र कार्यहरू र नेवारी भाषाको रूपबाट पुष्टि हुन आएको छ ।

यिन देवीलाई गीत श्लोक मात्र बनाएर आदर सत्कार गरी आएको होइन, पूजा पनि उत्तिकै गरी आएको पाइन्छ । यिनलाई उपत्यका बासी नेवार समाजले "हारती" भनी पुकारिन्छ भन्ने कुरा माथि उल्लेख भइसकेको छ । गाउँ तथा पहाडका भक्तजनले "आकाशदेवी" भनी पुकारिन्छ । साथै "माथिको देवी" भनी मानी आएका छन् । यिनलाई दैनिक सामान्य पूजा अर्चना अपरिहार्य जस्तै भइसकेको छ । परन्तु यिनलाई विशेष रूपले किन मानी आएका हुन् भनी मनन् गर्दा यी देवदेवीहरूले केटाकेटीहरूलाई छोप्न लाग्छन् रे । बच्चाहरूलाई मात्र होइन ठूलाठूलाहरूलाई पनि छोप्ने र लाग्ने गर्छन् रे भन्ने जनधारणा पाइन्छ ।

यसरी छोपेको, लागेको हो भनी विश्वास गर्नेहरूले प्रथम उपचार चोखो सुन पानी तथा ल्वांङ पानी छर्की दिने गर्दछन् । साथै छ वटा धूप बाली सुँघाई दिन्छन् र अलिकता चामल ढोगाई छर्किदिने गर्छन् । दोश्रो उपचार सायंकालमा भिजाएको सानो केराउ सहित अन्य फलफूलका टुक्राहरू साथै चामल रातो सिन्दुरमा पुछी बिरामीलाई ढोगाई छानामा अथवा आगनका पर्खालहरूमा तीन पटक छर्किदिने गर्दछन् । तेश्रो उपचार धकी भरी समयबजी राखी मध्यान्हमा अर्थात् दिनको १२ बजेको समयमा यस्तै छर्किदिने गर्छन् । यस अलावा पूजा आउने छु भनी पूजा पन्छाई भाकल पनि गर्ने गरिन्छ ।

यसरी पूजा पन्छाएको भाकलको पूजा हाँसका फूल, धूप, दीप, सिन्दुर अक्षेता फलफूल भेटी सहित राखी मन्दिरमा पूजा गर्न आउने गाउँ पहाडका मानिसहरू दिनहुँ उत्तिकै घुईचो देखिन्छ । पूजा आउने मात्र होइन, आफ्ना बालबच्चा लिएर देवीदेवता धोगाउन ल्याउने र चढाउन ल्याउने पनि कम छैन । शहरको नेवार सम्प्रदायले पकाएको हाँसको फूल दुइटा, पेडा छ वटा, सम्हेबजी, फलफूल राखी पञ्चमकार "कलः पूजा" भनी पूजा गर्न आउनेहरू पनि त्यत्तिकै भीड देखिन्छ । अरू नेवार जात भए तापनि निम्न मानिएकाहरूको पूजा जोरजाम गरेको चल्दैनथ्यो । पूजावर ी गुरूजू मार्फत गराउने प्रचलन थियो । त्यति मात्र होइन, मन्दिरमा आ-आफ्ना पूजा आ-आफैले गर्न हुँदैन । पूजारी गुरूज्यूद्वारा नै गराउनु पर्दछ । कुनै कुनैले हाँस, परेवा, बोका छोड्न ल्याउने पनि गर्दछन् । कसै कसैले जुनदेवता लागेको छ उनैसंग मीत लगाउने गरेको पनि प्रशस्त देखिन्छ । धेरैजसो केटा भए "धनभाजु" संग र केटी भए "धनमेजु" संग मीत लगाउने गरिन्छ । यसरी मीत लगाए पछि कुनै पनि देवदेवताले छोप्ने र लाग्ने छैन भन्ने जनविश्वास छ ।

यी हारतीलाई नमान्ने पनि धेरै छन् । अविश्वासले नमान्नु अर्कै कुरा हो । विश्वास लागे तापनि नमान्नुको कारण तथा धारणा अर्कै छ । यी देवदेवताले छोपेका र लागेका बालबालिका अक्सर मृत्यु हुने गर्दछ । यसले गर्दा अर्काका बच्चा खाने, बोक्सी तथा यक्षणी भनी मान्दैन । यिनीलाई मान्नुको बदला ज्ञानेश्वर आनन्द (उन्मन्त) भैरवलाई मान्ने धेरै पाइन्छ । यसकारण उक्त भैरवस्थानमा पूजा गर्न आउने पनि उत्तिकै भीड अद्यापि छँदैछ । यी भैरवलाई चढाएर जन्तर लगाई दिएमा माथिका देवदेवताले छोप्ने लाग्ने छैन भन्ने जनधारणा प्रबल छ । हुन पनि भैरवसंग मीत लगाएका तथा मानिएकालाई माथिका हारतीको दोष लागेको छ भन्ने कुरा सुन्नमा आएको पाइएको छैन । यसर्थ हारतीको र आनन्द (उन्मन्त) भैरवसंग के कस्तो सम्बन्ध छ विचारणीय छ ।

यस अतिरिक्त हारतीको मन्दिरमा नेवार बौद्ध सम्प्रदायले मात्र होइन अरू धर्मावलम्वी तथा नेवार समुदायले पनि "छा हायकेगु" पूजा अर्चना गरी आएको पाइन्छ । यी पूजा दिनको छ सात थरि हुन्थे । कहिले काहीं घुँइचो पनि हुन्थ्यो । यस्तो घुँइचो नहोस् र पूजा अर्चना गर्न सुलभ होस् भन्ने अभिप्रायले सुव्यवस्था मिलाएको देखिन्छ ।

यो "छ्रा हायकेगु" भन्नेको अर्थ "सुधा (सुरा) को धारा चढाउनु" हो । राष्ट्रिय अभिलेखालयमा सुरक्षित वि. सं.५०६ च. ल. १०३४ री. नं. ९२२ । ८ को "हारती पूजा विधि" भन्ने पुस्तकमा यसरी लेखेको छ ।

ॐ सर्व भक्ष कामिनी सर्वभक्ष सोनिधि गुह्य
वर्जिनी

क्रोधेश्वरी सर्व द्रव्य व्यापिनी सोधय र हुँ
अमृतो अमृतं प्रवेशये हुँ

यो मन्त्र पढी सुराको सानो ध्याम्पो पूजा गरिन्छ । यसबाट सुरालाई अमृत (सुधा) बनाएको स्पष्ट बुझिन्छ । यसै पुस्तकमा हारतीको स्तोत्रमा यसरी लेखेको पाइएको छ ।

मद्यधारा प्रियादेवी जगत मोहिनी ॥

यस उक्तिबाट "मद्यको धारा मन पराएको" भनी बुझाएको छ । यसै आधारबाट "छ्रा हायकेगु" मदिराको धारा तर्काएर पूजा गरी आएका हुन् । यो पूजा अर्चना कुन ग्रन्थको आधारमा गरी आएका हुन् ज्ञात हुन् सकेको छैन । कुन तन्त्रबाट गरी आएका हुन् थाहा हुन् सकेको छैन । यस सम्बन्धी कुनै ग्रन्थ पुस्तकहरू देखेको छैन । परन्तु पण्डित श्री हेमराज शाक्यज्यूले स्वयम्भू पुराणको २४८ पृष्ठबाट उद्धृत गरी "स्वयम्भू महाचैत्य" भन्ने पुस्तकको ५२६ पृष्ठमा यसरी लेखेको पाइएको छ ।

तत्श्च हारतीदेवी पञ्चपुत्र शतै वृताम् ॥
श्री स्वयम्भु पच्छिमाग्रे दक्षिणास्यं संस्थापितम् ॥
येच यावा मनूष्यश्च पञ्चोपचारकै रपि ॥
मद्य धारादि भि पुज्यै मां सैवलि भिर्मिनकैः ॥
लेह्यै पेयैः खानै पानै भक्त पिण्डास्यां पुजितम् ॥
तस्य पुण्या प्रसादश्च नजातु इत्युपद्रवान ॥
इति ज्ञात्वा चमनुष्या स्तथासेवासदा कृताम् ॥
सदा ये या मानुष्याश्च निरोगी पदंलभ्यते ॥
अत्रजा अन्यजा लोका शैवपि बौद्ध सेविका ॥
हारत्या मपि यक्षणी सदामुदा प्रपुजितम् ॥
अथवान्यत्रजाश्चा बौद्धा श्वपि सेवाकृतम् ॥
हारित्याश्च सुदेव्याश्च सदाच मानितं मुद्रा ॥
सर्वेषामपि बौद्धानाभं वहिर्विहारे आश्रमे ॥
अतित बुद्धस्याज्ञया सदाविघ्नानानु सुरक्षितम् ॥
इत्यवश्च प्रकारेण स्वयमभीश्च प्रभावत ॥
हारत्या किल देव्याश्च अन्न किन्न रक्षितम् ॥

यस श्लोकबाट स्वयम्भूको पश्चिमस्थित दक्षिणामुख पाँच सय पुत्र साथमा लिएकी हारतीलाई मद्यको धारा चढाई मास्सादिको बलि दिइ पञ्चमकार सहित पञ्चोपचारले जुन मनुष्यले पूजा अर्चना गर्दछ भक्तिभावले सेवा गर्दछ त्यसले निरोगी पद प्राप्त गर्नेछ भनी बताएको छ । यसैको आधारमा "छ्रा हायकेगु" भन्ने मद्यधारा चढाई पूजा गरी आएका हुन् भन्ने प्रतीत हुन आएको छ ।

साथै यस श्लोकबाट "हारतीले" सदा बुद्धको आज्ञा पालना गरी हरदम बुद्धको सेवा गरी स्वयम्भू बौद्ध विहारमा बसी रहने छु र अन्त्य कहीं कतै जाने छैन भनी विराज भएकी भन्ने बताएको छ । माथि प्रस्तुत गरिएको श्लोकमा "बुद्ध शासन स्थितादेवी" अर्थात् बुद्धका शासनमा बसेकी भनी बताएको छ । यस्ता देवी हारतीलाई मद्यमास्स पञ्चमकार युक्त पञ्चोपचार पूजा गरी मदिराको धारा चढाई आएको छ । यो कस्तो बिडम्बना हो ।

बुद्धधर्ममा अहिंसाको ठूलो स्थान छ । मद्यपान निषेध छ । कविराज स्व. पद्मश्री बज्र बज्राचार्यले सम्पादन गरेको "चुडाकर्म विधान" भन्ने पुस्तकको २ पृष्ठमा गुरूले प्रवजित हुने शिष्यहरूलाई पञ्चशील शिक्षा दिने क्रममा यसरी लेखेको छ ।

मारणां, चौरीका, चापि परपत्नी मृधावच ॥
त्यक्तव्यं सर्व वत्सर्वं पंचम मद्यमेवच ॥

यस कथनबाट "मार्नु (हिंसा) चोर्नु, अर्काको स्त्रीलाई आँखा गाड्नु (व्यभिचार गर्नु), झुठ बोल्नु र मद्यपान गर्नु" हुँदैन भनी बताएको छ । यही पुस्तकको पृष्ठमा शिष्यहरूले कबूल गरेको क्रममा यसरी लेखेको छ ।

अह मित्थंनामा यावजीवं प्राणाति पापात्प्रति
विरमामि ॥

अह मित्थंनामा यावजीवं मदतादानात्प्रतित
विरमामि ॥

अह मित्थंनामा यावजीवं काममिथ्या चारात्प्रति
विरमामि ॥

अह मित्थंनामा यावजीवं मृषमवादात्प्रति
विरमामि ॥

अह मित्थंनामा यावजीवं सुरामैरय मद्यप्रमाद
स्थानात्प ॥

यस उक्तिबाट "हेगुरु मेरो जीवनभर प्राणीहिंसा, चोरी, व्यभिचार, भ्रूठो बोल्ने र सुरामद्यपान गर्ने छैन" भनी बताएको छ । यस्तै भिक्षु नारद महास्थवीरले पाली भाषामा लेखिएको भिक्षु अश्वघोषले अनुवाद गरेको "त्रिरत्नवन्दना व पूजा विधि" भन्ने "आशा सफु कुथि" मा संग्रहित नं. १२२१ को पुस्तकमा यसरी लेखेको छ ।

पञ्चशील

१. पाणाति पाता वेरमणि सिक्खापदं समादियामि ॥

२. अदिभादानावेरमणि सिक्खापदं समादियामि ॥

३. कामिसु मिच्छाचारा वेरमणि सिक्खापदं समादियामि ॥

४. मुसावादा वेरमणि सिक्खापदं समादियामि ॥

५. सुरामेश्य मञ्त्रपदा दड्ना वेरमणि सिक्खापदं समादियामि ॥

यस पञ्चशीलको प्रथम लहरबाट "प्राणी हत्या जीवनभर कहिल्यै गरिने छैन" र पाँचौं लहरबाट "सुरा मद्य तथा लागूपदार्थ जीवनभर कहिले सेवन गर्ने छैन" भनी बताएको छ। यस्ता पञ्चशील पालना गरी बुद्धका अनुशासनमा रही रहेको हारती देवीलाई पञ्चमकार सहित मद्यधारा चढाई पूजाअर्चना गर्ने परिपाटी पछि मात्र प्रतिपादन गरेको आभास पाइन्छ ।

यसरी मद्यधारा चढाई पूजा गर्ने श्लोक कुन स्वयम्भू पुराणको २४८ पन्नाबाट उद्धृत गरेका हुन् उल्लेख गरेको देखिँदैन । हुन त स्वयम्भू पुराण धेरै पाइएको छ । "आशा सफु कुथि" मा सुरक्षित रहेको बु.म ११ देखि २८ सम्म जम्मा १८ वटा स्वयम्भू पुराण छन् । यस मध्ये संवत् उल्लेख भएको १० थान र संवत् नभएको ८ थान छ । यसमा सबभन्दा पुरानो ने.सं. विधुसुन्यअर्क (७०१) को हो ।

यस्तै राष्ट्रिय अभिलेखालयमा संग्रहित भइरहेको २२ थान छन् । यस मध्ये संवत् उल्लेख भएको ५ थान र संवत् उल्लेख नभएको १७ थान छन् । साथै केशर पुस्तकालयमा सुरक्षित स्वयम्भू पुराण संवत् उल्लेख भएको ५ थान छन् यसको लगत नम्बर बिषय नम्बर पुस्तक नम्बर र रील नम्बर दिइरहन निकै लामो हुने हुँदा उल्लेख गरिएन ।

यो स्वयम्भू पुराण भिन्दाभिन्दै खालका छन् । स्वयम्भू पुराण, स्वयम्भू उत्त्पति, कथा स्वयम्भू चैत्य कथा, आदि नामकरण गरेका छन्, एक रूपता देखिँदैन । प्रत्येक पुराणका लेखक पनि बेग्लाबेग्लै देखिन्छ । जस्तै १८ पुराण र उपपुराणहरू गुरु कृष्ण द्वयपायण वेदव्यासले लेखेका हुन् भन्ने देखिन्छ । वृहत् पुरश्चर्यार्णव चतुर्थ भागको ८२ पृष्ठमा दुर्गोसव प्रकरणमा महाकाल संहिताबाट उद्धृत गरी यसरी लेखिएको छ ।

अष्टदश पुराणानि व्यासेनोक्तनियानि हि ॥
यानि चोपपुराणानि दघ्नात्वांस्नापयन्तु हि ॥

यस श्लोकबाट व्यासले १८ पुराण र उपपुराण रचना गरेका हुन् भनी स्पष्ट बताएको छ । यस्तै स्वयम्भू पुराण यसबेला यसले रचना गरेका हुन् भन्ने आजसम्म कहीं कतै फेला परेको छैन । मूल स्वयम्भू पुराणका निर्माता आजसम्म अमुक नाम भई अदृश्य र अज्ञात नै छ ।

तापनि हालसम्म प्राप्त भएका देखिएका स्वयम्भू पुराणमध्ये सबभन्दा पुरानो ने. सं. ६७८ आषाढ कृष्ण पञ्चमीका दिन श्री रामानन्दज्यूले लेखेको हो । यो पुराण नेपाल कान्तिपुरका राजा जय अमर मल्ल (नरेन्द्र मल्ल) का पालामा रचना गरेको देखिन्छ । यी राजाले ने. सं. ६५० (वि. सं. १५८७) देखि ने. सं. ६८१ (वि. सं. १६१८) सम्म राज्य गरेका थिए । यो भन्दा पुरानो स्वयम्भू पुराण उपलब्ध भएको छैन । पुरानो मूल पुराण नपाएसम्म यसैलाई सबैभन्दा पुरानो हो भनी मान्नु अतिशयोक्ति नहोला । यस तथ्यका आधारमा यो पूजा सम्बन्धी श्लोकपछि समाविष्ट

गरेको आभास देखिन्छ ।

यस स्वयम्भू पुराण तथा श्लोकहरूमा वर्णन गरिए अनुसार बौद्ध धर्म अनुयायी पञ्चशीलक हारतीदेवीलाई पञ्चमकार सहित मद्य (सुरा) धारा चढाई पूजा गर्ने पद्धति यस बौद्ध पुराणमा कहाँबाट कसरी समावेश गरिएको हो भनी विचार गर्दा शैवधर्म शाक्त सम्प्रदायले तान्त्रिक पूजाअर्चना गर्दा यस्तै मद्य धारा चढाई पूजा गर्ने परम्परा पाइएको छ । बृहत् पुरश्चर्यार्णव द्वितीय भागको ४७ पृष्ठमा दीक्षा प्रयोग प्रकाश प्रकरणमा यसरी लेखेको छ ।

उर्ध्वं ब्रम्हाण्डतो वा दिवि गगनतले भूतले
निष्कले वा पाताले वाडनले वा सालिल पवनयो
र्यत्रतत्र स्थिता वा ॥ क्षेत्रे पीठो पपी ठादिषु च
कृतपदाः पुष्प धूपादिकेन प्रीतादेव्य सदान :
शुभविधि वलिना पान्तु विरेन्द्र वन्द्याः सर्व
योगिनीभ्यो स्वाहा । एष वलिर्योगिनी भ्योनम ॥

यस्तै एउटा थ्यासफुमा दीपार्चन पूजा क्रममा यसरी लेखेको छ ।

महाँकाल श्मशानाधिपतये इमंशामि षान्न
बलिं गृन्ह २ विघ्न निवारणं कुरू सिद्धिमे प्रयछ
स्वाहाः ॥

अर्को, उग्रचण्डा पूजा विधिमा यसरी लेखेको छ ।

द्वात्रिशेष महायोग्नी सुष्क मुद्रां सवासिनी ॥
द्वात्रिश योगिनभ्यो बलिंगृन्ह गृन्ह स्वाहा : ॥

यो श्लोकहरूबाट महाँकाल, योगिनीहरूलाई मदिराको धारा चढाई बलि दिइन्छ । यसै अनुरूप तथा अनुशरण गरी हारतीलाई पनि बलिपात्रमा मद्यधारा चढाई पूजा गर्ने परिपाटी चलाएका हुन् भन्नुमा अतिशयोक्ति नहोला । यस परम्पराबाट हारतीदेवी पनि एक शैव शक्तिदेवी हुन् भनी इङ्गित गरेको देखिन्छ । परन्तु कुन देवी हुन् भन्ने कुरामा विचार गरिन्छ ।

सिगुँ डाँडामा हारतीदेवी कहिले कसले स्थापना गरेका हुन् ज्ञान हुन सकेको छैन । अहिलेसम्म ऐतिहासिक प्रमाण तथा अभिलेखहरू प्राप्त भएको छैन । यसकारणले हारतीका स्थापनाकाल अहिलेसम्म गर्भभित्र नै रहिरहेको छ । परन्तु यसको मन्दिर जीर्णोद्धार भएको अभिलेख पाइएको छ । कान्तिपुर शिलालेख सूची भन्ने पुस्तकको ३८ पृष्ठमा महामन्त्री जयसिंह रामवर्द्धनले इतुंवहालमा प्रतिस्थापित गरिएको शिलाभिलेखबाट उद्धृत गरी छापिएकोमा केही अंश यस प्रकार छ ।

श्री जय सिंहराम वर्द्धनस्य प्रतिपालित विजय
राज्ये । ....परम परेमेश्वर षडाम्नायागम श्री श्री त्रिपुरे
श्वरी सिद्धापीठ श्री पलखचो गिरि शिखर राज
दुर्ग स्थाने स्थापितः तत्रैव श्री श्री मदनेश्वर संस्था
पित महती पुष्करिणीस मण्डप जलज्ञय नारायण
स्थापितः श्री गिरिवर महाविहारे श्री श्री स्वयम्भू चैत्य
श्री एक जटी संकारितः परमयोगिन्द्र सहज नारा
यण महामन्त्री श्री मदनराम वर्द्धन .... नेत्रा काशेषु
पुर्णे सरदिशुभगत यत्र नेपाल देशे मासे चाषाढ
शुक्ले दशमितिथि वरे .... ॥"

यस अभिलेखबाट ने. सं. ५०२ मा पलखचो गिरिमा सिद्धा पीठ त्रिपुरासुन्दरी स्थापना गरियो, मदनेश्वर महादेव स्थापना गरियो, पुष्करिणी मण्डपमा जलशयन नारायण स्थापना गरियो र श्री स्वयम्भू चैत्य र एकजटी जिर्णोद्धार गरियो भनी स्पष्ट बताएको छ । यस भनाइबाट एकजटीको प्रतिमा स्थापना ने. सं. ५०२ (वि. सं. १४३९) भन्दा अगावै राजा अर्जुन मल्लका पालाभन्दा पूर्व नै भइसकेको देखिन्छ । यस अभिलेखबाट हारतीको मन्दिर एकजटीको हो भनी बुझाएको छ ।

यिन देवीलाई ने. सं. ५०२ भन्दा पहिलेदेखि एकजटी भनी पुकारिँदै आएको देखिन्छ । कालान्तरमा हारती भनी पुकारिन थालियो । यसरी एकजटीलाई हारती भनी कहिलेदेखि नामकरण गरियो भनी विचार गर्दा स्वयम्भू पुराण निर्माण भएपछि मात्र नामकरण गरिएको प्रतीत हुन आउँछ ।

किनभने ने. सं. ५०२ भन्दा अघि हारती भन्ने नामोलेखित भएको पुस्तक ग्रन्थ श्लोक तथा पूजा विधि आदि कुनै पाइएको छैन । जब राजा धर्म मल्ल पछि राजा अमर मल्ल (नरेन्द्र मल्ल) को बीचमा स्वयम्भू पुराणको निर्माण भएको ज्ञात हुन आउँछ । यसैमा हारतीको

नामोलेखित केही कथा प्रकरण थपिएको देखिन्छ । केही अंश माथि प्रस्तुत गरिएको छ । यसैको आधारबाट हारतीको नाम प्रकाशमा आएको हो र जनमानसले बोलिने प्रचलनमा आएको हो भन्नुमा अतिशयोक्ति नहोला

जेहोस् उपरोक्त विवरणबाट हारती र एकजटी एउटै देवी हुन् भनी थाहा पाउन ठूलो मद्दत मिलेको छ । कसरी भन्ने एकजटी भन्नाले उग्रताराको एकरूप हुन् भन्ने स्पष्ट छ । तारा एक विद्या हुन् । वृहत् पुश्चर्यार्णव प्रथम खण्डको १९ पृष्ठमा शक्ति संगम तन्त्रबाट उद्धृत गरी महाविद्याको प्रकरणमा यसरी लेखेको छ ।

काली तारा छिन्नमस्ता सुन्दरी वगला रमा ॥
मातङ्गी भुवनेशानी सिध्दिविद्या चभैरवी ॥
धुमावती चदशमी महाविद्या दशस्मृता ॥

यस उक्तिबाट दशमहाविद्याको एक विद्या तारा हुन् भनी स्पष्ट बताएको छ । यी तारालाई षडाम्नायमा प्रतिष्ठा गरेको छ । वृहत् पुरश्चर्याणव प्रथम खण्डको १६ पृष्ठमा पुण्डमाला यामल ग्रन्थबाट उद्धृत गरी उतराम्नायकममा यसरी लेखेको छ ।

दक्षिणा यक्षणीरूपा तथा तारा त्रिरूपिणी ॥

यस श्लोकबाट यक्षणी रूपताराको तीन रूप छन् भनी बताएको छ । साथै माथि प्रस्तुत गरिएको स्वयम्भू पुराणको श्लोकमा यसरी लेखेको छ ।

हारत्या मपि यक्षणां सदामुद्रा प्रपुजितम् ॥

अर्को श्रावक दिनचर्या संग्रह धारणी पारा पृ. २ मा यसरी लेखेको छ ।

ॐ हारती महावज्र यक्षणी हर हर "

यस उक्तिहरूबाट हारतीलाई यक्षणी भनी बताएको छ । यस्तै तारालाई यक्षणी रूप भनी बताएकोले हारती भन्ने नै तारा हुन् भनी स्पष्ट बुझिन आएको छ । वृहत् पुरश्चर्याणव तेश्रो खण्डको ९८ पृष्ठमा तत्ववोध क्रममा यसरी लेखेको छ ।

तारं लज्जां क्रमामेशीं हूँ पडित्युग्रतारिका ॥
मायां स्त्री हुमथास्त्रान्त मित्येकजटयार्चयेत ॥
अस्त्र हीनमिदं नीलसरस्वत्या विनिर्दिशेत ॥

यस उक्तिबाट ताराको त्रिरूप उग्रतारा, एकजटा र नील सरस्वती हुन् भनी बताएको छ । साथै आशा सफु कुथिमा सुरक्षित हतु ८४ को पुस्तकमा "तारणी शतनाम स्तोत्र" मा यसरी लेखेको छ ।

तारणी तरलातन्वी तारा तरूण वस्त्ररी ॥
तोररूपा तरोश्यामा तनुक्षीण पयोधरा ॥
तुरीया तरलातीव्र गमता नीलवाहिनी ॥
उग्रतारा जया चण्डी श्री मदेकजटा शिरा ॥

यी उक्तिबाट ताराको तीन रूप उग्रतारा, उग्रचण्डी, र एकजटा भनी बताएको छ । साथै उग्रतारालाई तारा, तारणी, जया, चण्डी, एकजटा भनी पुकारिन्छ भनी बताएको छ । शक्ति अंक वर्ष ९ पूर्णांक ७ को २२५ पृष्ठमा "तारा रहस्य" क्रममा महाभारत भीष्म पर्व २३ अध्यायबाट उद्धृत गरी यसरी लेखको पाइएको छ ।

चण्डी चण्डे नमस्तुभ्यं तारार्णि वर वार्णिनि ॥

यस तथ्यबाट तारालाई चण्डी तारणी पनि भनिन्छ भनी स्पष्ट बुझाएको छ । यस अतिरिक्त वृहत् पुरश्चर्याणव तृतीय खण्डको १०३ पृष्ठमा तन्त्र चुडामणिबाट उद्धृत गरी यसरी लेखिएको छ ।

वीजान्ते एकजटायै हृदयं परिकीर्तितम् ॥
तारण्यै शिरसे सद्रवद्र वज्रोदके शिखांतथा ॥
उग्रजटे च कवचं महोपरिसरे तथा ॥
पिङ्गोगैकजटे तद्धन्नेत्रास्ते परिकीर्तित ॥

यस उक्तिबाट पनि तारालाई एकजटा, तारणी वज्रोदका र उग्रतारा भनिन्छ भनी बताएको छ । आशा सफु कुथिमा रहेको छ बि १०४ को उग्रतारा देब्या नित्य कर्माचन " भन्ने पुस्तकमा यसरी लेखेको छ ।

न्यास : - एकजटाय हृदयाय,...... तारणी शिरसे ....

वज्रोदक शिखाय .... नीलसरस्वती कवचाय महापरि पिङ्गोएकजटाय नेत्रत्रयाय ।

पूजा : -

आग्नेय - एकजटायै देव्यै

ऐशान्य - तारणी देव्यै

नैत्र्याय - वज्रोदका देव्यै

बायुव्य - उग्रताराय देव्यै

चतुदिक्षु - महपरिसिरे पिङ्गो ग्रैक जटायै ।

यस न्यासहरूबाट पनि तारालाई एकजटा, तारणी वज्रोदका उग्रतारा आदि भनिन्छ भनी बताएको छ । यस तथ्यहरूबाट ताराको एकरूप एकजटा हुन् भनी स्पष्ट बुझाएको छ । यसै अनुरूप सिंगुँका (स्वयम्भूका) एक जटी दशमहाविद्याका एकविद्या ताराका एकरूप हुन् भन्ने पुष्टि हुन आएको छ । यिनैलाई हारती भनी पुकारी आएको हो भनी पुष्टचाएको छ । तर तारालाई हारती भनी पुकारिएको कुनै श्लोक ग्रन्थ प्राप्त भएको छैन ।

तापनि ने. सं. ५०२ मा जीर्णोद्धार गरिएका एकजटीलाई नै हारती भनी सम्बोधन तथा पूजा गरी आएकोले उग्रताराको एक रूप हो भन्नु युक्तिसंगत देखिन्छ । तन्त्रविद्यामा तारा र कालीमा भेद नगर्नु भनेको पाइन्छ । कल्याण मन्दिरबाट प्रकाशित "कालीतन्त्रम्" भन्ने पुस्तकको ५३ पृष्ठमा यसरी लेखेको छ ।

कालिका तारणी भेदंयः करोतिसनारकी ॥

यसश्लोकले काली र तारामा भेद मान्नेहरू नरकका भागी हुनेछ भनी बताएको छ । साथै वृहत् पुरश्चर्याणव तृतीय खण्डको २६ पृष्ठमा काली विद्या प्रकरणमा यसरी लेखिएको पाइएको छ ।

मद्यं मत्स्यं तथा मांसं मुद्रांच मैथुनं तथा ।
ब्राम्हणी वीराभावेण कालिकायै निवेदयेत् ॥
ब्राम्हण क्षत्रियो वैश्यः शुद्रश्व कुल योगत : ॥
पञ्चमै पुजयेत काली मोक्षार्थीयः कलौ भवेत् ॥

यस श्लोकबाट ब्राम्हण क्षेत्री वैश्य तथा शुद्रले आफ्ना कुलानुसार मद्य, माछा, मासु मुद्रा तथा मैथुन सहित पञ्चमकार राखी कालीलाई पूजा गरे मोक्ष प्राप्ति हुन्छ भनी बताएको छ । यसै अनुरूप माथि प्रस्तुत गरे अनुसार मद्य-सुरा (जाँड) मत्स्य-माछा, मांस-मासु, मुद्रा-बारा तथा मैथुन-फुल (अण्डा) सहित पञ्चमकार राखी मदिराको धारा चढाई (छ्या हायकेगु) पूजा गरी आएका हुन् भन्नुमा अत्युक्ति नहोला ।

अब एकजटीको र हारतीको रूप वर्णन तथा ध्यान विषय अलिकति चर्चा गरिन्छ । प्रथम त एकजटाको ध्यानमा विचार गरिन्छ । वृहत् पुरश्चर्याणव तृतीय खण्डको १०४ पृष्ठमा तारा विद्या प्रकरणमा मन्त्र चुडामदौबाट उद्धृत गरी एकजटा खण्डमा यसरी लेखेको छ ।

तस्यो परिगृहे देवी खर्वा नीलमणि प्रभाम् ॥
लम्बोदरीं व्याध चर्म समावृत निताम्विनीम् ॥
पीनोन्नतुपयो भारां रक्तवर्तुल लोचनाम् ॥
ललजिहा महाभीमां द्रष्ट्राकोटि समुज्ज्वलम् ॥
नीलोत्पले लसन्मालां बध्दजुटां भयङ्करीम ॥
दुर्वादल श्याम नागकृत यज्ञो पवीतिनिम् ॥
चतुर्भुजा रक्तमांस खण्डमण्डित मुष्टिना ॥
जटाजुटाक्षसुत्रेण शोभितां तीक्ष्णधारया ॥
खड्गेन दक्षिण स्योर्ध्वे शोभितां वीरनादिनीम् ॥
तदधः स्याद्धीजवृन्त कर्तिकालङ्कृती पराम् ॥
वामोर्ध्वे रक्तनालेन दिगम्वर मनोहशम् ॥
दधतीं नीलमद्यं च तदघ : स्थात् कपालकम् ॥

यस संक्षिप्त ध्यानबाट "बाघ छाला बेरेकी, दूधले तनक्क भरेको स्तन भएकी, रातो आँखा, जीब्रो निकालेकी, दुइटा दाँत चमक्क चम्केकी, नील कमलको माला लगाएकी, नागका माला लगाएकी चार हात भएकी, एक हातले खड्ग, एक हातले कर्तिक र एक हातले नील पद्म तथा एक हातले पात्र समाई नीलमणि पर्वतमा विराजमान भइरहेकी भनी बताएको छ । यस अनुरूप सिंगुँको मूर्ति मिल्न आएन । साथै आशा सफु कुथिमा रहेको बुधा २३ को "बज्रजोगिनी एकजटा" भन्ने पुस्तकमा यसरी लेखेको पाइएको छ ।

भाव्यते तात्क्षणादेवी नीलाजने समप्रभाम् ॥
खङ्गजल त्रिनेत्रा च रक्तभीम सुलोचना ॥
व्याघ्रचर्म परिघाना कपाल भरणी ह्वरा ॥
भोक्तिकनै वहारेन शोभनेन विराजिता ॥

द्वितक्ता वषाकारं पिनोन च पयो धरा ॥
सुपिग्रेकजटादेवी लंवोदल सुस्वभना ॥
इषदृष्वा करालास्य ललजिह्वा भयंकरी ॥
नीलसर्प सुधोरेश्च मण्डितातिव्र रस्मि ॥
भि केपुर्न पराज्येश्च किकिन्यभि प्रमाण्डिता ॥
वाम हस्ते कपालंच दक्षिणे कर्तिक शोभना ॥
उत्पलश्च परेहस्ते केलिकाम सुसंयुक्तम् ॥
पुन दक्षण हस्ते च खड्ग मास दधानक ॥
खड्ग परिणाम योगेन अक्षमाला च दृश्यते ॥
आलिछन करा च कपाल मधो दर्शनम् ॥
प्रयानर पूजाभाव लक्ष्मी ह्याला समन्विता ॥
ध्यानय कुरूते नित्यं देव्या भक्ति समन्वितम् ॥

यो ध्यान श्लोकमा माथि दिएको ध्यान श्लोकसंग केही श्लोकान्तर तथा पाठान्तर पाइएको छ । अरू भाव वर्णन विवेचना मिलान नै देखिएकोले यसको भावार्थ दिइएन । यसबाट पनि तारा (वज्रयोगिनी) खड्ग जोगिनीका एकरूप एकजटी हुन् भनी पुष्टचाएको छ । तथापि यस अनुरूप सिंगुँका हारती मूर्ति मिल्न आउँदैन ।

यस्तै राष्ट्रिय अभिलेखालयमा संग्रहित विषय संख्या ५०६ च. ल. १०३४ री न ए ९२२ । ८ को ने सं ९४९ चैत्र शुक्ल ११ का दिन न्हगुवहालका बज्राचार्य चन्द्रपतिले लेखेको "हारती पूजा विधि" भन्ने हस्तलिखित पुस्तकमा "हारती स्तोत्र" मा यसरी लेखेको छ ।

ललितासन समायोगा अग्निमण्डल मध्यस्थम् ॥
त्रिमुखा त्रिनेत्रा षडभुजा गौरवर्ण पद्मासनस्था ॥
उर्ध्वहस्ता अभय मुद्रा बाम सरश्चधनु धरा ॥
खड्ग पास (वर) मुद्रा सर्वालंकार भूषिता ॥
........................सर्व दुष्ट त्राशिनी ॥
मद्यधारा प्रियादेवी .... जगत मोहिती ॥

यस श्लोक खण्डित देखिन्छ । तापनि यसबाट तीन मुख भएकी, तीन नेत्र भएकी, कमलका फुलमा पाउ राखेकी, गौर वर्ण भएकी, छ हात भएकी, दाहिने हातले अभय, खड्ग पास तथा बायाँ हातले सर, धनु र वरमुद्रा धारण गरेकी, सर्वालंकारले सुशोभित भइ जगतकी मोहिनी रूप भई ललितासन गरी अग्निमण्डलको मध्य भागमा बसेकी साथै मद्यधारा प्रिय भएकी देवी भनी बुझाएको छ । यस अनुरूप सिंगुका हारतीको मूर्ति मिल्न आउँदैन । यस अलावा "आशा सफू कुथि" मा सुरक्षित बुधा १२० को "हारती धारणी" भन्ने हस्तलिखित ग्रन्थमा यसरी लेखेको छ ।

महावीर्य अपतिहते शासन महावल पराक्रम ॥
अशिमुसल परशुपास गृहतों हस्ता ॥
महा क्रोधेश्वरी उग्ररूपिणी अनन्तमुखी ॥
..........सहस्त भुज अजितः अपराजित ॥
धिष्ठाणां धिष्ठति .... सर्वदेवाना वंदित ॥
पुजते सुप्रसाधियेते वजघोणा वजवजा ॥
.........वहे वजायुधः वजकात्या यानी ॥
वजात्मिलिताक्षी शुक्षम अधोर रूपिणी ॥
विकृत दशन वैदुर्य लंकृत शरीरे ॥

यो धारणी श्लोक अस्पष्ट र अपूर्ण छ । यस कारण भावार्थ गर्न अप्ठ्यारो पर्न गएको छ । तापनि संक्षिप्त रूपमा भावार्थमा महाविर्य महाबल पराक्रम भएकी, क्रोधमा महाक्रोधी भई क्रोधेश्वरी कहलाएकी, उग्ररूप भएकी, सहस्त्र हात भएकी सब देवताहरूले वन्दना गरेकी देवी भनी बुझाएको छ । यस धारणी अनुसार पनि सिंगुका हारती मूर्ति मिल्दैन । यस अलावा सोही आशा सफू कुथिका बुधि २८५ को "हारती पूजा विधि" भन्ने पुस्तकको १४ पृष्ठमा यसरी लेखेको छ ।

ॐ नमो भगवत्य आर्य प्रतिसरायै महासाफ मुप्र
मर्दणी माहामायुनै महाशीत वत्यै ....
महामन्त्रा नुर्शारणे बुद्धाश्चै महात्मा ॥
बिद्यादेव्या महावेला मामकी भृकुटी श्चैव ॥
तारा देवी तथाकुशि वजशं कश्या श्वेता ॥
महाश्वेता स्तथवे च महाकाली चदष्टच ॥
वजदुष्ट स्तथापरा सुपाशिव जपाशिव ॥
जपाणि महावला वजमाला महाविद्या ॥
तथैवामृत कुण्डली अपराजिता महादेवी ॥
कालकर्ण महावला तथा धन्या महाभागा ॥

पद्मकुण्डली रे वच पुष्पदन्ति मणिचुण्डे ॥
स्वप्न केशी च पिंगला महातेजा तथादेवी ॥
धन्या च विद्युमारिनी राक्षसेक जटा श्चैव ॥
बुद्धादिक्षित नायका कापालिपि महाभागा ॥
धान्या लंकेश्वरी स्तथा अन्याश्च वहवोविद्या ॥
सत्व सुग्रह कालिका तद्याथा कालिकलालि ॥
कुण्डली संखिनी कमलाक्षिणी हारती हरिकेशी ॥
श्रीमती हरिपिगरे लम्वे पुलववे लम्वोदले ॥
कालपाशे कलशोदारे यमदुति यमरक्षशी ॥

यस श्लोकबाट हारतीलाई "तारादेवी,महाश्वेता, महाकाली, जयाशिव, महाविद्या, अपराजिता, पिंगला, एकजटा, बुद्धादीक्षित नायका, कपालिनी, लंकेश्वरी, कालिका, कुण्डली शंखिणी, कमलाक्षणी, र यमदुति आदि भनी विभिन्न नामले पुकारेको देखिन्छ । यसबाट हारती एउटी हिन्दूदेवी अर्थात् शैवतन्त्र मन्त्रका देवी हुन् भनी स्पष्ट बुझाएको छ । साथै यस श्लोकमा पाँच पुत्र तथा पाँच सय पुत्रापुत्री लिएको भनी भनिएको छैन । यसबाट पनि सिंगुका मूर्ति मिल्न आउँदैन ।

यस अतिरिक्त "सुथां" भक्तपुरबाट प्रकाशित "पासुका" भन्ने पत्रिकाको वर्ष ३ अङ्क ८ को ३ पृष्ठमा कलकत्ताबाट सन १९५६ मा प्रकाशित "द डेभ्ल्पमेण्ट अफ हिन्दू आईकोनो ग्राफि" मा श्री जितेन्द्र नाथ वनर्जीकोबाट उद्धृत गरी श्री डेविड किन्स्लेले यसरी लेखेको छ ।

"शिशु प्रति वैरभाव राख्नु अरूदेवीहरू पनि हिन्दू धार्मिक परम्परामा छन् । हारती देवी बुद्धकालीन उत्तरी भारतमा पूजनीय थिइन् । उनी राजगृहबाट शिशुहरू चोर्थिन् र तिनैको भक्षण गरी आफ्ना सन्तानहरूको समेत पेट भरी दिन्थिन् । उनको नाम हारती अथवा हरेर लग्ने देवी हो । बुद्धले उनलाई ममतामयी बनाई दिएर भविष्यका सबै धर्म प्रियजनल उनको र उनका पुत्रहरूका मूर्ति घरघरमा स्थापना गरी पुज्ने छन् भन्ने वचन वर पनि दिए ।"

यसबाट पनि हारती देवी एक हिन्दू अर्थात् शैवमतका देवी हुन् भनी पुष्टयाएको छ । साथै मूर्ति सम्बन्धी बखान नगरिएकोले सिंगुँका मूर्तिसंग तुलना गर्न अवसर मिलेन । यसै सन्दर्भमा ने. सं. १११८ चिल्लागा १४ (वि. सं. २०५५ चैत्र) को "सन्ध्या टाइम्सका शुक्रबार तँसापौ" मा श्री गंगालाल श्रेष्ठज्यूले "हारतीदेवी पूजाया ऐतिहासिकता" भन्ने रचनामा उल्लेख गरिएका केही अंश संक्षेपमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

"भिक्षु नरेन्द्र यश काश्मिरयाम्ह सन् ५४१/४२ पाखे यात्राया क्रमय् गान्धारया पुइलावती थ्यंबले पूर्वपाखे हारतीया ल्वहँया चीभाः खना धका धयाः तः गु दु । न्हापा थ्वया नां नन्दा खः । मस्त खुया नयगु याना हःगुलि नन्दामधासे हारती (खुनी) धायगु यानाः हःगुखः ।"

यस भनाइबाट "काश्मिरका भिक्षु नरेन्द्र यश भ्रमणमा आउँदा गान्धारका पइलावती पुग्दा पूर्वतिर हारतीको शिला चैत्य देखे । हारतीका नाम पहिला नन्दा थिए । पछि हारती भन्न थाले भनी बताएको छ । साथै यसरी पनि लेखिएको छ ।

"बौद्ध धर्मग्रन्थया खोजय चिनिया भिक्षु ह्वैनसाङ्ग न्हेगद शताब्दी भारत पुइकलावती थ्यंसेलि अन तः जागु हारतीया स्तुप (दूँ स्थुर) खँगु ख ।"

यस भनाइबाट "धर्मग्रन्थ खोजमा आएका चिनिया यात्री ह्वैनसाङ्ग भारत पुइकलावती सातौं सदावदीमा आइ पुग्दा हारती को ठूलो अग्लो स्तूप देखे भनी बताएको छ । अर्को यसरी पनि लेखिएको छ ।

"दसुया निंति चिनिया यात्री यित्सिग भारतया बौद्ध संघारामया प्रवेश द्वारपाखे अनया भोजनालय या छकु कुनेयु हारतीमा मूर्ति पलिस्था यानाः तःगु दु । छम्ह म मुले, अले स्वम्ह प्यम्ह वा न्याम्ह वया पुलि क्पयच्वना च्वंगु विवरण बियाः तःगु दु ।"

यस उक्तिबाट "चिनियाँ यात्री यिसिंग भारत आइपुग्दा बौद्ध संघारामको प्रवेशद्वारतिर त्यहाँका भोजनालयका एककुनामा हारतीका मूर्ति प्रतिष्ठापित थिए । एउटा बच्चा काखमा र अरू तीन चार वा पाँचवटा घुँडातिर राखिएका थिए भनी बताएको छ । पुनः यसरी पनि लेखिएको छ ।

"खोतनया फरहाद वेग बैलाकीधा थासे संघाराम चैत्य व स्तुपया खण्डहरे चायागुचित्र फलक आपालं लुइकुगु दु । थथे प्राप्त जुगु चित्र न्याम्हमस्त ज्वनाः च्वंम्ह थ्व हारती

खः थ्व खँ यात्री यिसिंगया विवरणं क्यं थजागु हे मस्त ज्वनाः च्वंम्ह मिसाम्ह यारखोट पाखे नं लुगु दु । थ्वनं हारतीया हे मूर्ति खः धका प्रसिद्ध फ्रेञ्च विद्वान् फुरो पुष्टियाय धुंकुगु दु ।"

यस भनाइले "खोतनका फरहाद वेग बैलकी भन्ने स्थानमा संघाराम, चैत्य र स्तूपका खण्डहरूमा माताका चित्रफलक धेरै फेला पारेका छन् । यसरी नै बच्चाहरू समाई रहेकी स्वास्नी मान्छे यार खोट तिर पनि प्राप्त भएको छ । यो पनि हारतीका नै मूर्ति हुन् भनी फ्रेञ्चका विद्वान फुसेले ठहराएका छन्" भनी बताएको छ । यस अलावा यसरी लेखेको पाइएको छ ।

"यल चपट त्वालय् पलिस्था याना तःगु हारतीया मूर्ति खुगुगु शताब्दीयागु खःधयागु विद्वान् तय्गु धापु दु, थ्व मूर्ति छम्हमचा मुले "प्यम्ह मचा जवँयु खबय् च्वंना च्वंगु दु ।"

यस कथनबाट "पाटन चपट टोलमा प्रतिष्ठापित हारतीका मूर्ति छैठौं शताब्दीका हुन् । यस मूर्तिमा एउटा बचा काखमा अरू चारवटा दायाँ बायाँ बसेका छन्" भनी बताएको छ । अन्त्यमा यसरी लेखेको छ ।

"स्वयम्भू च्वंगु हारतीया मूर्ति स्वम्ह मस्तम्हयव निम्हमस्तय् क्वय च्वनाः च्वंगु दु थ्व मूर्तिया शैलिव वनावट यात ध्यान बीबले मल्ल काले पलिस्था जुगु धकाः अपुक हे सीके फु ।"

यस भनाइबाट स्वयम्भूका हारतीको मूर्तिमा तीनवटा बच्चा जिउमा र दुइवटा बच्चा तल बसिराखेको छ । यस मूर्तिको शैली तथा वनावटलाई ध्यान दिंदा मल्लकालमा स्थापना गरेका हुन् भनी स्पष्ट थाहा पाउन सकिन्छ भनी बताएको छ ।

यस भनाइ तथा कथनलाई मनन् गरी हेर्दा आपसमा बाभि्एको छ । साथै स्वयम्भूका हारतीको वर्णन गरेको नमिलेकोले अरू सबै काल्पनिक जस्तै देखिन आएको छ । साथै जति प्रामाणित रूपमा पुष्टि गर्न खोजिएको छ ती सबै यो ग्रन्थको यति पृष्ठमा उल्लेख भएको छ भन्ने र यहाँबाट उपलब्ध भएको भनी श्रोत उल्लेख नगरिएकोबाट कल्पित नै हुन् भन्ने संकेत गरेको देखिन्छ ।

तापनि पाटन चपट टोलमा अवस्थित हारती भन्नेका मूर्ति सम्बन्धमा ललितपुर चपट टोलमा स्थलगत अध्ययन गर्न जाँदा सोही स्थानका श्री बाबु सिं महर्जनज्यूका असिम सहयोगबाट श्री कृष्ण महर्जनज्यूका चोकमा स्थापित देखियो ।

मूर्ति सुन्दर स्पष्ट छ । कालो चिप्ले एउटै शिलामा कुँडिएको छ । मूर्तिको निर्माण तथा वनावट हुँदा स्वयम्भूको हारतीका मूर्तिभन्दा पुरानो देखिन्छ । अपितु ती मूर्तिशिलामा अभिलेख कुँडेको पाइएन । (साथै त्यसका हाराहारीमा कुनै शिलाभिलेख भेटिएन अर्थात् देखिएन)

मूर्ति अर्द्ध पद्मासन गरी बसेको छ । दाहिने हात तिघ्रामा अडाएको छ । देब्रे हातले काखमा बस्ने बच्चालाई समाएको छ । एउटा बच्चा दायाँ घुँडासंगै उभिएको छ त अर्को एउटा देब्रे घुँडासंगै उभिएको छ । अर्को एउटा बायाँ गोडासंगै बसेको छ भने अर्को घुँडा मुनि एउटा भेडाकारका जनावरलाई समाई बसेका छन् । यो मूर्ति स्वयम्भूका मूर्तिसंग मिल्न आउँदैन न त श्लोक गीतसंग समन्वय देखिन आउँछ । यस उसले यी मूर्तिलाई हारतीको मूर्ति भन्न मिल्ने देखिदैन । तथापि यी हारतीकै मूर्ति हो भन्ने यस मूर्तिमा पशुको मूर्ति कसरी प्रविष्ट हुन आयो विचारणीय छ ।

साथै स्वयम्भूको हारतीसंग मेल खाने मूर्ति नघल श्रीघः विहारमा अवस्थित छ । यिनमा पनि एउटा बच्चा देब्रेतिर परेको छ । हाल स्थापना गरेको पाटन कुम्भेश्वर पूर्वपट्टि छन् अरू कतै पाइँदैन । एउटा बच्चा लिने दुईवटा मूर्ति भेटिन्छ । एउटा बालाजु उद्यानभित्र छन् । यिनलाई "प्याथ्वँ अजिमा" भनी पुकारिन्छ । पशुपति भित्र कीर्तिमुखसंगै अवस्थित छ । यिनलाई "शितला" भनी मानी आएको छ । यसबाट यी हारतीको मूर्ति होइन भनी स्पष्ट बताएको छ ।

यसर्थ सिंगुं (स्वयम्भू) अवस्थित एकजटी हारती शैवतन्त्र अन्तर्गतका (हिन्दू) शक्ति उग्रताराका एकरूप हुन् । हाल विद्यमान मूर्ति शैवतन्त्रका उग्रतारा तथा एकजटीका ध्यान श्लोकसंग मिल्दैन । नत बौद्धतन्त्रको पूजा विधिश्लोक धारणी अनुसार नै मिल्न आउँछ । यसरी कुनै

ग्रन्थ तन्त्र तथा ध्यान श्लोकसंग मेल नखाने भिन्दै प्रकारका मूर्ति प्रतिष्ठापित गरिनु र यिनैलाई एकजटी मानी हारती भनी थानी पञ्चमकार सहित पञ्चोपचारले परिपूजन गरी आउनु विस्मित होइन र ।

तसर्थ सिंगु डाँडामा एकजटीका स्थापनाकाल गर्भमा नै सीमित भइरहेको कुरामाथि इङ्गित गरिसकेको छ । अब रह्यो वर्तमान अवस्थित मूर्तिका विषयमाथि प्रस्तुत गरिएको "पञ्चरक्षामा" पाटलीपुत्रोच परदेशो निवासिनी" भन्ने र भिक्षुरेन्द्र यस भ्रमण विवरणमा "हारती पहिले राजपुट वासी" भन्ने तथा डेबिड किन्स्लेको रचनामा "राजगृह बासी" उल्लेख भएकोले हारतीदेवी भारतबाट आयातिन भएको प्रतीत हुन आएको छ ।

अतः ने. सं. ९१९ मा एकजटीको मूर्ति फुटाली सकेपछि यात शैवतन्त्रनुसार तथा बौद्ध तन्त्रानुसारका श्री उग्रताराको एकरूप एकजटीको प्रतिविम्ब मूर्ति स्थापना गर्नु पर्ने हो । सो नगरी अर्कै मूर्ति प्रतिस्थापित गर्नु युक्तिसंगत देखिएन । साथै यस अघिका एकजटीको मूर्ति के कस्तो थियो निर्क्यौल गर्नु पर्ने अति आवश्यक देखिएको छ । यस सम्वन्धमा विशेष अन्वेषण अनुसन्धान गर्नु जरूरी देखिन्छ ।

जेहोस् सिंगुं (स्वयम्भू) मा अवस्थित श्री उग्रताराको एकरूप एकजटीको मन्दिर गृहमा अर्कै हारती देवीका मूर्ति प्रतिष्ठा गरे तापनि एकजटी कै रूपमा शैव तन्त्रानुसार नै पञ्चमकार सहित पञ्चोपचारले पूजा अर्चना भई गरी आएका छन् । यही एक विशेषता हो । यी देवी बौद्ध सम्प्रदायको मात्र नभई शैवी (हिन्दू) सम्प्रदायका पनि आराध्य तथा श्रद्धेय भएकीले हामी सबैले सभक्तिपूर्वक पूजा अर्चना गर्ने प्रचलन छ ।

चितवनका थारूहरूले मनाउने सोहराई चाडः एक अध्ययन

रीता ढुंगेल

प्रस्तुत लेख नेपालको चितवन जिल्लाको वछ्यौली गा.वि.स. अन्तर्गत सौराहा तथा वछ्यौली र पदमपुर गा.वि.स. अन्तर्गत पटना गाउँको स्थलगत अध्ययनमा आधारित छ । सौराहामा "थारू संस्कृतिमाथि पर्यटनको प्रभाव" विषयमा अध्ययन गर्ने सिलसिलामा अनुसन्धानकर्ताले उनीहरूको एक महत्त्वपूर्ण चाड सोहराईलाई मानवशास्त्रीय अनुसन्धान पद्धति अन्तर्गत प्रत्यक्ष तथा सहभागी अवलोकन गरी प्रस्तुत लेख तयार पारिएको हो ।

थारूहरूको अध्ययन गर्ने सन्दर्भमा विभिन्न मानवशास्त्रीहरूद्वारा समय समयमा विभिन्न पुस्तक तथा लेखहरू प्रकाशित भइसकेका छन् जसमध्ये भारतीय मानवशास्त्री मजुमदार (१९४४) तथा श्रीवास्तव (१९५८) आदिले केवल भारतका थारूहरूको बारेमा मात्र चर्चा गरेका छन् भने विदेशी मानवशास्त्रीमा म्याक डोगल (१९६८) तथा म्याक डोनाग (१९८४) आदिले पश्चिम नेपालको दाङ जिल्लाको थारूहरूको बारेमा अध्ययन गरेको पाइन्छ ।

त्यसरी नै पञ्जीया (१९९३) ले थारू जातिको इतिहासको बारेमा लेखेका लेखहरू तथा नेपाली समाजशास्त्री प्याकुरेल (१९८२) ले चितवन जिल्लामा गरेको अध्ययनबाट पनि थारू जातिको अध्ययन गर्ने क्रममा मानवशास्त्री तथा समाजशास्त्रीहरूको संख्यामा पनि बृद्धि हुँदै गइरहेको पाइन्छ । चितवनका थारूहरूको सम्बन्धमा जर्मन भूगोलविद् मूलर-वोकर (१९९१) ले प्रशस्त अध्ययन गरेका छन् तापनि उल्लेखित पर्वको बारेमा भने मौन नै देखिन्छन् । अझ गुणरत्ने (१९९४) ले चितवन जिल्लाको थारूहरूको बारेमा विस्तृत मात्रामा अध्ययन गरी यस सम्बन्धमा विभिन्न लेखहरू पनि प्रकाशित गरेका छन् तर प्रस्तुत चाडको बारेमा भने कुनै पनि चर्चा गरिएको पाइँदैन । थारू जातिको चाडपर्वको सम्बन्धमा निस्किएका विभिन्न लेखहरू पनि केवल जितिया, पितृऔंसी, होरी, माघी आदिमा मात्र केन्द्रित भएको पाइन्छ । यस सन्दर्भमा कुँवरद्वारा राना थारूहरूले बडो धूमधामका साथ मनाउने चाड होरी (१९९६) र दाङका दङ्गौरा थारूहरूले मनाउने माघी चाड (१९९८) को बारेमा प्रकाशित लेखहरूबाट तथा सोही लेखकद्वारा "चितवनको थारू समाजमा पर्यटनको प्रभाव (१९९९)" शीर्षक माथि गरेको विस्तृत अध्ययनबाट प्रस्तुत चाडको सम्बन्धमा कुनै पनि झलक नपाइएबाट कतै चितवनका थारूहरूको महत्त्वपूर्ण पर्व सोहराईको बारेमा जानकारी नै नभएको त होइन भन्ने शंका व्यक्त गर्न सकिन्छ । तर चौधरी (२०५५)

ले चितवनका थारूहरूको परिचय दिने क्रममा बडो हलुकापनले यस पर्वको बारेमा उल्लेख गरेको पाइन्छ। तसर्थ कसैले पनि प्रस्तुत चाड सम्बन्धमा अनुसन्धानात्मक प्रवृतिबाट अध्ययन गरेर कुनै पनि लेखहरू तयार गरिएको नपाइएको हुनाले यस लेखका अनुसन्धानकर्ताद्वारा पहिलो पल्ट यस सोहराई चाडको बारेमा अनुसन्धानात्मक लेख तयार पारिएको छ।

अज्ञातकालदेखि नेपालमा बसोबास गरिआएका तपस्वी योगीले भैं तराईको प्रचण्ड गर्मी र औलोलाई पचाई तथा अनकण्टार जंगल फाडेर दुःसाध्य भूमिलाई साध्य र उर्वर बनाई बसेको स्वभावैले सरल, इमान्दार, सोझो र मेहनती थारू जाति चितवनका प्रमुख आदिबासीको रूपमा चिनिन्छन्। थारू जाति नेपालको पूर्व मेचीदेखि पश्चिम महाकालीसम्म तराईका लगभग २४ जिल्लामा बसोबास गर्दै आइरहेका छन्। २०४८ सालको जनगणना अनुसार थारूको कुल जनसंख्या १,००,१२० (गुरूङ तथा साल्टर, १९९६:२०७) मध्ये चितवन जिल्लामा ४४,६४० (चौधरी, २०५५:१५) थारू बसोबास गर्दै आइरहेका छन्। चितवनका थारूहरू चितवनको ३९ गा.वि.स. मध्ये पहाडी गा.वि.स. बाहेक वछ्चौली, पदमपुर, रत्ननगर नगरपालिका, कुमराज, खैरहनी, कठार, भण्डार, मंगलपुर, पार्वतीपुर, शारदानगर, दिव्यनगर, मेघौली, गीतानगर, पटिहानी, जगतपुर, शुकनगर, गर्दी, बघौडा (माडी क्षेत्र) आदि ठाउँमा मुख्य रूपमा बसोबास गर्दै आएको पाइन्छ (ऐजन, १४)। नेपालको विभिन्न जिल्लामा बसोबास गर्ने थारूहरूमध्ये चितवनमा बस्ने थारूहरू जो चितौनीया थारूको रूपमा चिनिन्छन् उनीहरूको भेष-भूषा, भाषा, रीतिरवाज, चाडपर्व, संस्कृति आदि अरू ठाउँको थारूहरूको भन्दा अलि भिन्नै देखिन्छ। चितौनीया थारूहरू राजपुत, थरवोट, थरकुहार, वातर, मर्दनिया, पावे, दिसावाह, पंजियार, खौसिया, वाठ, खोजोवर, गोरत, दहित, राउत, कटहरिया, कोचिला आदि थर तथा उपथरमा विभक्त भएको पाइन्छ (ऐजन, १७)। यी थारूहरूले बोल्ने भाषा भारतको विहारको चम्पारण जिल्लामा बोलिने भोजपुरीसंग मिल्दछ। राहुल सांकृत्यानले विहार, भारतको अन्य क्षेत्रमा बोलिने मगही भाषासंग थारूको साहित्य निकट रहेको देखाएका छन् (ऐजन, २०)। जिवीकोपार्जनको लागि कृषिलाई मुख्य पेशाका रूपमा अपनाउने यी चितौनीया थारूहरूको पोशाक तथा गहना पनि भिन्दै किसिमको पाइन्छ तर आजभोलि समयको परिवर्तन संगसंगै युवा-युवती लगायत बूढापाका पनि आधुनिक किसिमको पोशाकमा देखिन थालिसकेका छन्। चितौनीया थारू जातिको आफ्नै किसिमको मौलिक संस्कृति, परम्परा र चाडपर्वहरू छन्। प्रत्येक सांस्कृतिक परम्परा र चाडपर्वमा प्रयोग गरिने सरसामान र विधिविधानहरूमा प्रतीकात्मक अर्थ लुकेको हुन्छ। यिनीहरूले मनाउने विभिन्न चाडपर्वहरूमध्ये प्रमुख चाडपर्वहरू यस प्रकार छन्–जितिया, पावनी, यमोशा, फगुवा, बुढवा, यतवार, सोहराई, वरहो एकादशी (हरिवोधनी), चैतनवमी आदि। चितौनिया थारूहरूले विधिवत् रूपमा बडो धूमधामका साथ मनाउने यी उल्लेखित चाडपर्वहरूमध्ये पनि सोहराई चाडको आफ्नै किसिमको महत्त्व र विशेषता रहेको देखिन्छ। तीन दिनसम्म बडो मनोरञ्जनात्मक तरिकाले विधिविधानका साथ मनाइने प्रस्तुत सोहराई चाड कार्तिक कृष्ण पक्षको दिनदेखि शुरू गरी कार्तिक कृष्ण पक्ष औंसीको दिनमा समापन गरिन्छ। यो चाड दशैंको ठीक १६ दिनपछि पर्ने हुनाले पनि यस चाडलाई सोहराई भनेको हो कि भन्ने शंका त्यहाँका थारूहरू गर्दछन्।

सोहराईको पहिलो दिनलाई पीठकुटी भनिन्छ। त्यस दिन प्रत्येक घरका महिलाहरूले चामल पिनेर पीठो ल्याई विभिन्न प्रकारका रोटीहरू तयार पार्ने हुनाले पनि त्यस दिनलाई पीठकुटी भनिएको हुन सक्छ। पहिला पहिला सो दिनमा चामल ढिकीमा नै कुट्नु पर्ने चलन रहेकोमा पछि विस्तारै विस्तारै मिलमा कुटेर ल्याई अलिकति ढिकीमा कुटेको चामलको पिठो मिसाई रोटी बनाउने चलन रहँदै आएको थियो। तर हाल आएर भने सबै चामल मिलबाट नै कुटेर ल्याई विभिन्न किसिमको रोटीहरू बनाउने चलन रहेको पाइन्छ। पिनेर ल्याएको पिठोबाट रोटी बनाउने क्रममा कसैले पहिले नै पिठो भुटेर रोटी बनाउँछन् भने

कसैले पिठो नभूटीकन नै उमालेको पानी हालेर बेस्मारी मुछेर एकछिन छाडिदिन्छन् र त्यस पछि आफूलाई कस्तो खालको रोटी बनाउन इच्छा छ सोही अनुरूप रोटी बनाउने गर्दछन् । यस्तो रोटी बनाउने काममा खासगरी पुरूष वर्गभन्दा महिला वर्ग नै बढी सक्रिय भएको देखिन्छ । स-साना बालकहरू पनि जानी नजानी रोटी बनाउन तम्सी आ-आफ्नो परिवारलाई सहयोग पुऱ्याइरहेका देखिन्छन् । रोटी बनाउन सर्वप्रथम आगोमाथि हाँडी (एक किसिमको भाँडो) राखी त्यस भित्र पानी हालिन्छ र सो हाडीमाथि पैनी राखिन्छ जसमा विभिन्न किसिमका रोटीहरू राखिएका हुन्छन् । तत्पश्चात भ्रोपता (विर्को) द्वारा ती रोटीहरू राखिएका पैनीलाई छोपी लगभग ३ घण्टा जति पकाइन्छ र पाकिसकेपछि नाङलोमा राखेर ती रोटीहरू एक अर्कामा नटाँसियोस् भनेर सेलाउनको लागि हम्किने गरिन्छ । यी रोटीहरू हेगां रोटी, नकगर रोटी, गैंडु रोटी, गोरू रोटी, ठेंगर रोटी, कापी रोटी, वखारी रोटी, डेगुवा रोटी, दुहुरी रोटी, काइँयो रोटी, दिवा रोटी, ठमेना रोटी, गाढा रोटी, माघल रोटी आदि विभिन्न नाममा नामकरण गरिएको पाइन्छ । ती रोटीहरू कुनै पूजा आजा नै नगरिकन पनि खान मिल्ने हुनाले पूजाको लागि मात्र रोटीहरू बनाइएका हुन् भन्न चाहिं अवश्य पनि मिल्दैन । अन्य हिन्दु समाजमा लक्ष्मी पूजा गर्दा चामलको रोटी चढाउनु पर्ने र चढाइसके पछि मात्र प्रसादको रूपमा ती सेलराटी खाने चलन छ तर उनीहरूमा भन्ने त्यस्तो कुनै चलन रहेको देखिंदैन । खाली पिठो र पानीको मिश्रणद्वारा मात्र तयार पारिएका ती रोटीहरूको स्वाद उनीहरूलाई निकै मिठो लाग्दछ ।

सोहराईको दोस्रो दिन दिउराई सबै गाउँलेहरूले माछा मारेर बडो हर्षोल्लासका साथ मनाउने गर्दछन् जसलाई मछवारी पनि भनिन्छ । तर हाल आएर यस्तो माछा मार्ने चलन भने दिनानुदिन घट्दै गइरहेको पाइन्छ । लक्ष्मीपूजाको दिन जसरी अन्य हिन्दु समाजमा आ-आफ्नो घरको सरसफाई तथा लिपपोत गर्दै घरलाई विभिन्न ध्वजा-पताकाले सिंगारछन् ठीक त्यसै गरी उनीहरूको घर घरमा पनि विशेष गरी बाल-बच्चाहरू आ-आफ्नो घर सिंगार्नमा व्यस्त देखिन्छन् । जब पहाड तथा अन्य क्षेत्रबाट विभिन्न जन जातिहरू बसाइँ सराईको क्रममा यस स्थानमा आएर बस्न थाले त्यसपछि मात्र थारू समुदायमा उनीहरूको देखासिकी गर्दै घर सिंगार्ने प्रवृत्तिको शुरूवात भएको कुरा स्थानीय व्यक्तिहरू बताउँदछन् । त्यसदिन बेलुका खासगरी आ-आफ्नो घरमा पालिएका पाल्तु जनावरहरू गाई, भैंसी, बाखा,आदिको सिंङमा तेल दली नाङ्लो वा थालमा नून, रोटी र बीचमा दियो राखेर पूजा गरिन्छ । यसरी पूजा गर्दा दियो बाल्नको लागि पहिला पहिला दियो रोटी नै बढी मात्रामा प्रयोग गरिन्थ्यो भने आज आएर दियो नै दियो रोटीको रूपमा प्रयोग हुन थालिसकेको पनि पाइन्छ । अझ पहिला पहिला त ती सबै पाल्तु जनावरलाई टन्न जीउभरि तेल दलेर राप्तीमा लगेर नुहाउने चलन पनि थियो भन्ने कुरा व्यक्त गरेको पाइन्छ । त्यसैदिन बेलुका घरमुलीबाट घरको आँगनमा पानी, रोटी, रक्सीद्वारा पूजा गरिन्छ । जुन विधिलाई दिउलीवाती लुटाउने भनिन्छ । सोही दिनको राति कुखुरा बासेपछि प्रत्येक घरबाट एक एक जना महिला उठी नुहाई चोखो भई एरिया (घाँस काट्ने करौती) र सुपा (नाङ्लो) हातमा लिई नाङ्लो ठटाउँदै भान्छाबाट निस्की गीत गाउँदै दोबाटोसम्म पुगेर ती एरिया तथा सुपा त्यहीं छोडी पछाडि नफर्किकन घर फर्केर आउने गर्दछन् । दोबाटोमा छाडिएका ती सामानहरू पछि घरकै अन्य महिला तथा बच्चाहरू गई लिएर आउँदछन् । ती महिलाहरूले भान्छाबाट निक्ली दोबाटोसम्म पुग्दा गाउने गीत यसप्रकार छ- "दाल दलिदर भागहरे अन्दर लक्ष्मी घुस्टहरे"। यस गीतको सम्बन्ध पितृऔंसी अर्थात् योमासासंग रहेको देखिन्छ । योमासाको अन्तिम रातमा गाउँका सबै महिला तथा पुरूष जम्मा भएर यमोसा खान जाने भन्दै प्रत्येक घरघरमा गई यमोसाको नाममा केही न केही अवश्य खाने गर्दछन् । यसरी गाउँभरि नै चाहरेर खाँदा पनि सजिलैसंग पचाउन सक्नुको मुख्य कारण पेटभित्र भूतप्रेतले बास गरेको हुनाले नै होला भन्ने विश्वासले गर्दा योमासाको दिनमा पेटभित्र पसेको भूतप्रेतलाई हटाई लक्ष्मीको आगमनको लागि स्वागत गर्दै यसरी गीत गाउने चलन रहेको बुझिन्छ ।

सोहराई चाडको तेस्रो दिन घरका महिलाहरू बिहानै उठी भान्छादेखि घरको बाहिरी ढोकासम्म गोबरले लिप्दै ल्याई पूजाको लागि तयारी गर्दछन् । त्यसै दिन बिहान चामल, बेसार तथा नून मिलाएर भात पकाइन्छ र यसरी पकाइएको भातलाई हातले डल्ला डल्ला बनाइएर गाई, गोरू, भैंसीलाई खान दिइन्छ जसलाई भातक ग्वाला भनिन्छ । चामलको पिठो, पिना, पानी आदि मिसाइ गाई, गोरूको टाउको तथा जीउमा छाप लगाई गाईगोरूको पूजा गरिन्छ । शुरूशुरूमा यसरी पूजा गर्दा गाई गोरूलाई लौका खुवाउने चलन थियो भने आजभोलि मेवा तथा कुभिण्डोको प्रयोग पनि बढ्दै गइरहेको पाइन्छ । सोही दिनमा नै काठको गैंडु बनाएर गाई वस्तुको सम्भारको लागि भनी गोठमा राखी घरमुलीले पूजाआजा गर्दछ । त्यसदिन उनीहरूको पनि चाड हो भन्ने मनसायले मिठो मिठो चामल वा भात मात्र खुवाइन्छ तर नसक्नेले पराल वा घाँस पनि खान दिने गरेको पाइन्छ । त्यसैदिन गाई वस्तुलाई पनि टन्न रक्सी खुवाइन्छ ।

थारूहरूले नून साटासाट गरी बडो रमाइलोसंग यो चाड मनाउने गरेको देखिन्छ । त्यसदिन बिहान प्रत्येक घरबाट गाउँभरि अर्थात् आफ्नो दाजुभाई खलकमा आ-आफ्नो क्षमता अनुसार जति सकिन्छ त्यति नून लगिदिने चलन रहेको छ । केही स्थानीय व्यक्तिहरूको भनाइमा पहिला पहिला थारूहरूको आर्थिक अवस्था राम्रो थिएन जसले गर्दा सो दिनमा गाईवस्तुलाई खुवाउने पिठोमा अनिवार्य रूपमा नून राख्नुपर्ने हुनाले उनीहरूसंग नून किन्न समेत पैसा हुँदैनथ्यो । त्यसैले उनीहरू अरूको घरबाट नून सापटी ल्याएर आफ्नो आवश्यकता पूरा गर्ने गर्दथे तर पछि नून अरूको खायो भने नरकमा बास पाइन्छ भन्ने विश्वासले गर्दा फेरि कुनै अन्य घरबाट नून सापटी ल्याई पहिलो नून सापटी लिएको घरलाई तिर्ने गर्न थाले । यस्तो क्रम निरन्तर रूपमा चलिरहँदा अन्त्यमा आएर यो चलन परम्परागत नियमको रूपमा नै स्थापित भयो । त्यसैले आजसम्म पनि थारूहरू सोहराईको पर्वको तेस्रो दिन नून बाँड्नु पर्छ भन्ने विचारले थुप्रै नूनहरू किनेर ल्याउने गर्दछन् तर आर्थिक अवस्था कमजोर हुनेले चाहिं एउटाको घरबाट ल्याएको नून अर्कोको घरमा र अर्कोको घरबाट ल्याएको नून फेरि अर्कोको घरमा लाने गर्दछन् । पहिला पहिला यो नून लैजाने काम गोठालोले मात्र गर्दथे भने हाल आएर स-साना बालकहरू पनि नून यताउता लैजाने काममा व्यस्त रहेका देखिन्छन् ।

सोही दिनमा नै कृषिसंग सम्बन्धित विभिन्न औजार तथा अन्य सामग्रीहरू जस्तै- हलो, कोदालो, जुवा, कुटो, करौंती, भकारी, जाँतो, ढिकी, बन्चरो, घन, रन्धा, खन्ती, खुर्पा आदि सबैलाई पानीले सफा गरी चोखो तुल्याई एकै ठाउँमा राखिन्छ । त्यसपछि आर्थिक अवस्था राम्रो हुने परिवारले त्यहाँ राखिएका सामग्री पिच्छे नै कुखुरा काट्ने गर्दछन् भने आर्थिक अवस्था कमजोर हुनेले एउटै मात्र कुखुरा भए पनि सबैको प्रतिनिधित्व हुने गरी काट्ने गर्दछन् । यस्तो काम भने घरको मुख्य घरमुलीले गर्ने चलन छ । तत्पश्चात ती सामग्रीहरू त्यस दिनभरि नचलाइकन राख्ने गरिन्छ जसलाई ती औजारहरूको पावनी गरेको भनिन्छ । वर्ष दिनसम्म यी औजारहरू प्रयोगमा ल्याइने हुनाले सोहराईको तेस्रो दिनलाई यिनीहरूको चाडको रूपमा मान्दै यिनीहरूलाई खुशी पार्न एकदिन भए पनि पूजाआजा गर्ने गरेको पाइन्छ ।

सोहराईको तेस्रो दिनमा गरिने अन्तिम विधिविधानले भने सोहराई चाडको महिमालाई प्रस्टाएको बुझिन्छ । त्यस दिन घरमा विधिपूर्वक पूजाआजा गर्नको निम्ति घरमूली अर्थात् आफ्नो दाजुभाइको खलकबाट एकजना त्यस्तो व्यक्तिलाई पहिले नै गुरूवाको प्रतिनिधिको रूपमा छानिसकेको हुन्छ जसले राँगाको मासु कहिले पनि खाँदैन । पहिला पहिला यस्तो कामको लागि गाउँ मध्येबाट नै एक गुरूवा छानिएको हुन्थ्यो तर गुरूवा ले गाउँभरिको प्रत्येक घरघरमा गई विधिपूर्वक पूजा गर्दा समय धेरै लाग्न गई समयमा नै भोजन गर्न नपाएको कारणले गर्दा यस्तो परिवर्तन आएको कुरा त्यहाँका स्थानीय व्यक्तिहरू बताउँदछन् । गुरूवा अर्थात् पूजा गर्न जाने व्यक्ति बिहान नुहाई धुवाई चोखो भई सबभन्दा पहिले आफ्नो घरमा पूजाआजा गर्दछ अनि मात्र अरूको घरमा पूजा गर्न जाने गर्दछ । पूजा गर्ने विधि विधान अनुरूप भान्छा कोठामा पूजा गर्नको लागि एउटा सानो ठाउँ

पोतेर चोखो पारी राखिएको हुन्छ जसमा चामलको पिठोले चारकुने आकारमा रेखी कोरी त्यसमाथि धान राखिन्छ। त्यसपछि विभिन्न किसिमका रोटीहरू धान माथि राखी पूजा गरिन्छ। तत्पश्चात फूल नपारेको पोथी कुखुराको बलि चढाई भकारी, हलो आदि भान्छाको वरिपरि रगत छर्किइन्छ र त्यसमाथि रक्सी खन्याइन्छ। अन्त्यमा पानी छर्केर भान्छा कोठाको पूजाको समापन गरिन्छ। यी थारूहरूको इष्ट देवता गन (महिला) र त्रिपुरा (पुरुष) हुन्। तसर्थ गन देवताको सम्भनामा भान्छा कोठामा पूजा गरिएको हुनाले पोथी कुखुरा नै चढाउनु पर्ने बाध्यता रहेको पाइन्छ।

भान्छा कोठा पछि घरभित्र पस्ने मूल दैलोको ठीक सामुन्ने आँगनमा चामलको पिठोद्वारा पहिलाकै विधि अनुसार रेखी कोरी गैंडुको पूजा गरिन्छ। यस पूजालाई घर गैंडु पूजा भनिन्छ। यसरी गैंडुको पूजा गर्दा सर्वप्रथम जोडी गैंडु रोटीहरू चढाइन्छ र त्यसपछि भालेलाई काटेर पूजा गरिएको ठाउँमा रगत छर्की अन्त्यमा त्यसमाथि पानी छर्केर घर गैंडु पूजाको समापन गरिन्छ। घरको संभार होस् भन्ने मनसायले यसरी घरको दैलो अगाडि घर गैंडुको पूजा गरिएको पाइन्छ।

घरको चौकोसभित्र पस्ने मुख्य ढोकाको ठीक सामुन्ने बाटोमा वनदेवीको नाममा घर गैंडु पूजाकै विधि अनुसार पूजा गरिन्छ तर वनदेवीलाई पूजा गर्दा धान भने चढाइँदैन्। जुन पूजालाई वन पसार पूजा वा वन गैंडु पूजा भनिन्छ। आफ्नो घरमा पालिएका गाई वस्तुलाई जंगलमा चराउन लैजाँदा कथंकदाचित जंगली जनावरहरूले आक्रमण गर्न आए भने पनि वनदेवीलाई खुशी पारिराखेको खण्डमा ती गाईवस्तुलाई जंगली जनावरको आक्रमणबाट वनदेवीले बचाउँछिन् भन्ने विश्वासले नै वर्षमा एकदिन यसरी वनदेवीलाई खुशी पार्न भाले काटी रक्सी चढाएर विधिपूर्वक पूजाआजा गरिएको हो। एकातर्फ वनदेवीलाई रक्सी चढाई पूजा गरिएको हुनाले वनदेवी मात्तिएर बसेकी हुन्छिन् भने अर्को तर्फ सोही दिन बिहान घरमुलीद्वारा गाईवस्तुको पूजा गरी गाईवस्तुलाई भातको ग्वाला खुवाउँदा टन्न रक्सी पनि खुवाएको हुनाले एक त वनदेवीले रेखदेख गर्न नसक्ने र अर्को स्वयं ती गाईवस्तुहरू आफै पनि मातिएर चर्न जान असमर्थ भएका हुनाले त्यसदिन तिनीहरूलाई चर्नको लागि भनेर वनमा पठाइँदैन तर खोलामा नुहाउनको लागि भने भैंसीलाई विना गोठालो नै पठाइन्छ। यदि त्यस दिन त्यसरी छोडिएका ती मातिएका भैंसीहरूले कसैको बाली तथा धनजनका नोक्सान गरिहाले भने ती भैंसीका मालिकले कुनै पनि क्षतिपूर्ति व्यहोर्न भने पर्दैन।

यसरी भान्छा, दैलो अगाडि आँगन तथा घरको चौकोसभित्र पस्ने बाटोमा पूजा गर्दा ती चढाइएका विभिन्न किसिमका रोटीहरू पूजा गर्ने व्यक्तिले पूजा सिध्याउन नपाउँदै घर तथा वरिपरिका बच्चाहरू तँछाड मछाड गर्दै दुई हातले सोर्न आउँछन् र जुन बच्चो रोटी पाउँदैन उ रून कराउन थाल्दछ। हुन त तीन दिनदेखि निरन्तर रूपमा यस्ता रोटीहरू खाँदै आएको भए पनि यसरी सोरेको रोटी खानमा मजा नै अर्कै हुन्छ भन्ने कुरा स्वयं स-साना बच्चाहरू बताउँछन्। यसरी चढाएको रोटी बच्चाहरूद्वारा सोरेर खाने प्रावधानले गर्दा पनि यस चाडलाई सोहराई भनेको पो हो कि भनेर शंका गरेको पनि नपाइने होइन।

वन पसार पश्चात अन्त्यमा गाढाको पूजा गरेपछि भने पूर्ण रूपमा पूजाको विसर्जन हुन्छ। गाढाको पूजा खास गरी वन्जराइन माईको नाममा गरिन्छ जसले यातायातका साधनहरूलाई कुनै पनि दुर्घटना हुनबाट बचाउँछिन् भन्ने विश्वास गरिन्छ। गाढाको पूजा गर्दा भालेको सट्टा एक जोडी परेवा काटिन्छ भने रक्सीको सट्टा दूध चढाइन्छ। बन्जराइन माईलाई भाले मन पर्दैन भन्ने विश्वासले गर्दा एक जोडी परेवा चढाइएको हो। बन्जरांइन माईलाई यदि रक्सी चढाएको खण्डमा रक्सीले गर्दा उनी मात्तिएर बस्ने हुनाले त्यस दिन यातायातको कुनै पनि साधनको दुर्घटना हुन सक्छ भन्ने विश्वासले गर्दा नै वन्जराइन माईलाई रक्सीको सट्टा दूध चढाउनु पर्दछ। साथै मुछेको चामलको पिठोमा सख्खर तथा सख्खर नपाए चिनी हालेर चामलको सिरनी बनाई गाढालाई चढाएर प्रसादको रूपमा सबैले खाने गर्दछन्।

यसरी पूजाआजा सबै सिद्धिसकेपछि आ-आफ्नो घरको चेलीबेटी तथा ज्वाईलाई भोज खुवाउने काम

गरिन्छ । त्यस दिन माछा, मासु, रक्सी, दाल, भात तरकारी आदि विभिन्न परिकारहरू पकाईन्छ । सोही दिन बेलुका फेरि गाउँभरिका मानिसहरू सबभन्दा पहिले गाउँको मुख्य तथा जेठोबाठोको घरमा जम्मा हुन्छन् त्यसपछि नाचगान गर्दै प्रत्येकको घर घरमा गई रोटी र रक्सी खाई रमाइलो गर्दछन् । यसरी घर-घरमा गई रक्सी र रोटी खाने चलनलाई सोहराई खाई भनिन्छ । तर आजभोलि यो सोहराई खाईको चलन पूर्ण रूपमा बन्द भइसकेको पाइन्छ । एक त आजभोलि त्यहाँका थारूहरू पर्यटन व्यवसायमा लागेर यति व्यस्त भैसकेका छन् कि उनीहरूलाई घर घरमा गएर रमाइलो गर्ने फुर्सद नै हुँदैन भने अर्कोतर्फ उनीहरू सोहराई पर्वमा गाउने गीत नै गाउन जान्दैनन् ।

पूजा गर्दा चढाएको धान भने पहिला पहिला जसले गाईवस्तु चराउन लैजान्थे तिनै हरूवा चरूवाले लाने गर्दथे तर आजकल प्रत्येक घरमा गाईवस्तु कम हुने हुनाले हरूवा चरूवा राख्ने चलन नै देखिंदैन । त्यसैले बेलुका हात खुट्टा धोएर चोखो भई घरकै व्यक्तिद्वारा धान उठाउने गरिन्छ तर धेरैजसोले चाहिं सो धान आफ्नो घरमा नभित्र्याई गरीब गुरूवालाई बाँड्ने पनि गर्दछन् । यसरी आफन्त तथा छोरी चेलीबेटीलाई बोलाएर बडो हर्षोल्लासका साथ परम्परागत रूपमा मनाइने महत्त्वपूर्ण चाड सोहराईमा आ-आफ्नो क्षमता अनुसार खर्च गरेको पाइन्छ । यस चाडको तयारीको लागि १, २ हप्ता अघिदेखि नै घरका पुरूष तथा महिलाहरू सामान जुटाउनमा व्यस्त रहेको देखिन्छन् । खासगरी यस चाडमा विशेष रूपमा जुटाउनु पर्ने एक जोडी परेवा (गाढा हुनेको लागि मात्र) रक्सी, भान्छा, घर गैंडु तथा वन पसारको पूजाको लागि पोथी तथा भाले परेवा गरी तीनवटा कुखुराहरू मुख्य रूपमा रहेका छन् । घरका पुरूष तथा महिला दुवै वर्गले समान रूपमा सहभागी भई प्रस्तुत चाड मनाउने गरेको पाइन्छ ।

घुमन्ते तथा शिकारी जीवन व्यतीत गर्दै अन्त्यमा कृषि पेशामा संलग्न भएका यी थारू समुदायले आफ्नो पहिलाको जीवनसंग सम्बन्धित सबै पक्षलाई सम्झेर पूजाआजा गर्ने हुनाले पनि अरू चाडको भन्दा यस चाडको विशेष महत्त्व रहेको देखिन्छ । साँच्चै नै यस पर्वमा कृषिसंग सम्बन्धित विभिन्न औजारहरू, घरको रक्षाको लागि घरगैंडु, गाईवस्तुको सम्भारको लागि वनदेवी, यातायातको साधनको रक्षाको लागि वन्जराइन माई लगायत आ-आफ्ना इष्ट देवताहरूलाई पनि सम्झेर पूजाआजा गरिनुका साथै तथा वरमथानमा पनि सामान्य पूजा गरिने हुनाले पनि होला चितवन जिल्लामा बसोबास गर्ने यी चितौनीया थारूहरूले अन्य चाडभन्दा भिन्दै किसिमले यो चाड मनाउने गरेको पाइन्छ ।

सन्दर्भ ग्रन्थ सूची

Mc Doughal, Charles, 1968, Village and Household Economy in Tharu Western Nepal, Kathmandu : Tribhuvan University .

Majumdar, D. N., 1944, Fortues of the Primitive Tribe, Lucknow: Universal Publishers.

Shrivastava, S. K, 1957, The Tharus : A study in culture Dynamics, Agra: Agra University.

Pyakuryal, Kailash, 1982, Ethnicity and Rural Development : a Socilolgical Study of four tharu villages in Chitwan Nepal, PhD Thesis, Michigan State University .

Muller-Boker, Ulrike, 1991 a, "Ethnobltanical Studies among the Chitwan Tharus," Journal of the Nepal Research Centre 9, PP. 17 -56 .

..........................., 1991b, " Wild animals and Poor People : conflicts between conservation and Human Needs in Chitwan (Nepal)" European Bulletin of Himalayan Reserach, 2, PP. 28 - 30 .

............................, 1991c, "Knowledge and Evaluation of the Environment in Traditional Societies of Nepal, "Mountain Research and Development. Vol. II, No. 2. PP. 101 - 114.

........................, 1993, Tharus and Pahariyas

in Chitwan: Some observations concerning and Queation of multi ethnicity in Nepal "in Grard Toffin (ed) Nepal part and present, New Delhi." Sterling Publishers, PP. 179 -194 .

Panjiyan, Tej, 1993, "Malaria As Tharus Protective Shield "Rising Nepal, July 16.

Kunwar, Ramesh Raj, 1997, "Study of Hori Festival of the Rana Tharus of Nepal," Voice of History, central Dept. of History, T. U., Kirtipur Campus, Vol XII, No. 1, July, PP. 94 - 105.

......................., 1998, " The Tharus and Their Seven Day Holiday ", Voice of History, Vol XIII, No.1, Kathmandu Kirtipur : Central Department of History, Kirtipur Campus, Tribhuvan University, PP. 43 - 56.

................., 1999, "An Anthropological Study of Tourism in Sauraha", Nepalese Tourism in the millennium : Challenges & opportunities, Nepal Association of Travel Agents, PP. 15 - 34.

Chaudhari, Nil Kumar, 1998 (B. S. 2055), "An introduction to Chitaune Tharu", Kathmandu : Help Nepal Association.

Guneratne, Upali Arjun, 1994, The Tharus of Chitwan : Ethincity, Class and the State in Nepal, Unpublished PhD Thesis, University of Chicago, Illinois.

...................., 1998, " Modernization, the State, and the Construction of a Tharu Identity in Nepal", The Journal of Asian Studies, 57 No. 3 PP. 749 - 773.

King Mahendra Trust for Nature Conservation, 1996, Royal Chitwan National Park After Twenty Years : An Assisment of Values, Threats and Opportunities, Chitwan : KMTNC.

Gurug Harka and Jan Salter, 1996, Thesis of Nepal, Kathmandu : Himal Publisher

प्रधानमन्त्री जंगबहादुर राणाको समयको नेपाल-भोट युद्धको ऐतिहासिक सामग्री

(गतांकको बाँकी)

राडर कर्णैल सनकसिं षत्री मसंगलामवाधी कुगा सम्म आइपुग्या आहा आइ
पुग्यापछि म संगरह्याका पल्टन मध्ये गोलंदाज सवेर श्री देवीदत गणसद
ल पल्टन मसंग राषी वाकी पल्टन र पल्टनका पिपाम्लासी स्मेत नीजक
र्णैलका साथलाई स्याफ्रु सम्म गैला मवांधी फेरि आहा आउं भनी स्याफ्रु
तरफ रवाना गरि पठाइदिन्छु औ चौरि घोडा गदाहा हरूलाइ रसद वोकउंना
लाइ वंदोवस्त गरुं भन्दा २ चौरिलाई रसद वोकायार चौरिलाई घास वोकाउ
नुपर्छ घास पाइंदो रहेनछ रुका चौरि घोडा गदाहा लाइ वोकाउंनालाई
र तमसुक भैसकियाको छैन तमसुक भैसकियापछि वोकाउन्या काम
गरूंला मुकाम कुगाकि ध्या शुभम्

जेष्ठ वदी २ रोज ५ मा

तसैबिचमा श्री प्राइम मिनिस्टर का हजुरमा श्री मिनिस्टर जनरल वाट लेषी
चह्राइ पठायाको वडा साहेवलाई दिन्या पल्टनका कागजमा सिक्ष्या आया
वमोजिम येसपटक जंगीकाम हुनाले साविक पल्टनका नाल पगरिला
जिमा भंदा येसपाल्या वढ्ता कोही पल्टनमा २५० कोही पल्टनमा २००
कोही पल्टनमा १५० सिपाही थपिदा वष्या कोहो भनी वडा साहेवलाइ
लेषी पठाउन्या काम गरूंला जंगीकाममा जान्या रसद रोकनु भन्या द
स्षत भयाको होइन वेपारी हरूलाई चावल नुन साट न हुंपैयालनु नष
रीद गर्न भंनि लेषी गयामा दस्षतको निहुं गरि जंगीकाममा डुनिया

ले·वोकिलै जान्या रसद वँद गर्न्या बावन पल्टेया जरिवानार फेरि येस्तो काम गरि
जंगीका ममा जान्या रसद अडकन गयो भन्या जंगीमा अडकने गयो भन्या जंगीऔ
नवमोजिम सजाये होला भंन्यार अघी लेखी गयावमोजिम दान भन्यारका आम
दानीले रसद खरीद गरि ज्मा गरि राषनु भंन्या डिठा श्रीलाल भट्टलाइ लेखी पठा
उन्या काम गर्‍यां मोरुंगीरा जार घोर्जे थोपक्याल विष्टलाई निमीहरूले
कबुल गर्न्यावमोजिम कामानिस कपतान अंम्वरसिं कुवर राणाजी र
श्री वरखपल्टनका संगमा पठायनौ भन्या जंगीऔ नवमोजिम सजाये
भै जगादेखी वर्षा सिद्धन्या छै निमीहरूले कबुल गर्न्याका मानिस नीजक
पतानर श्रीवरखपल्टनका संगमा पठाउनु भंन्या वेहोरा लेखी पठाउन्या
काम गर्‍यां कपतान अम्वरसिं कुवरलाइ पनी हजुरको सवारी भयाको
र रुगा फत्य भयाको खवर माहिन अवही उद्घ्याहा योचिठी पुगनी विति
के मोरुंगीराले घोर्जे थोपक्याल विष्टले कबुल गर्न्यावमोजिम कामानि
सस्मेत श्रीवरखपल्टनले रुगा जान्या काम गर भनी लेखी पठाउन्याका
म गर्न्या पाल्पा श्री भाइ वडा नरसिंह कुवर राणाजी श्री जनरल भाइ धी
रसमसेर जङ्ग कुवर राणाजी लाइ पनी सिक्षा आयावमोजिम लेखी
पठाउन्या काम गर्‍यां नुवाकोट मा पुगनु भै एँचवँली चठाउन्या काम
वडन वठीया भयेछ पालका कुरालाइ १६ पाल चढाइ पठायाको हो
त्यो पाल वोकील्याउनु भनी हजुरवाट पठायाका पिपाले थापाथली वाट
गयाको कलात भान्साको पाल वोकीलै गया छन तिहि पाल नआपिया
लाई वोकाइ हजुर राजगर्नु भयाको ठाउमा पुर्‍याउन्या काम गर्‍हला शुभम

ज्येष्ठवदी २ रोज ५ मा

नसैबसन्मा श्री प्राइम मिनिष्टरबाट श्री मिनिष्टर जनरल साईलेषी आया
के काहिला ठहीला भाइबाट षजानाबाकन्या पियार सिपाही दिछ २५०:
कार्तोस का दरले षजानाको जाकिनालाइ दिया बनाउनु पऱ्यो बनिस्:
पनी भर्नागर्नु पऱ्यो जो मर्जि भन्या लेषी पठायाछन पीपा षजाना मानिस चा
हिन्यैछन बनाउन लाउन्या कामगार धर्मनारान् माडूका ७ से साल माडूला
की राष्याका छन डूलाकी फौजी गोजि नावो केछन रसदको चावल फौजी वोका
याका छन १ सयेपिपा राषी मधेसबाट जेगी असबाप पनी वोकाउदैछु फलांयेसी
१०हजार जस्ता २२हजार सिसा ८ सये मेडी २० हजार थानि फलाम जगाजगा
मा बाकी छ अरु फर मायेसी भयाको हजुरमा जाहेर छ कमलापाहले काठमा
डौ पुऱ्याउ भन्या बिन्ति गरि पठायाछौ षजानाको पाल आफुलाइ चाहीन्या छ बे
समा जिमिले मद्दत गरि न्यो असबाप रु काई जेगी षजाना बनाउन्या कामगऱ्याव
ठी याहोला ७ सये साल्मी लाइ धर्मनारान्का सध्वाह संग काम लाउनु अरु ठे
टा लाग्दैन भन्या मैले पनी उसलाई लेषी पठायाको छ जिमीले पनी मोवसाजि
म नेम लाइ डाकी काम लाउनु नुवाकोट कियानी थानी मा मेजर कपतान श्री
भक्त षडका लेषन्याको नावोमानी २२ सये थानि छ हामीले कपतान मार्फत
पोर काम गऱ्या थ्यौं येसपाला बीद छ श्री ५ सर्कारको येग साही उसै षरापछन
लागेको की कारिन्दा राषी काम चलाइ बक्स्या षेर साही हुन्येछ षर्च लगाउ
नु मंजुर पर्दैन भन्या अधी यामा वन्दोबस्त भयापनि जो आउला षेरषा

पुरातत्व विभागको गतिविधि (आ. व. ०५५/५६)

–शोभा श्रेष्ठ

नेपाल अधिराज्यभरि छरिएर रहेका सांस्कृतिक सम्पदाहरूको अन्वेषण, उत्खनन्, विश्लेषण, सर्भेक्षण, संरक्षण तथा प्रदर्शन गर्नु पुरातत्त्व विभागको मुख्य उद्देश्य हो। यस्ता कार्यहरू गर्ने विभिन्न निकायहरू, खास गरी गुठी संस्थानको दायित्व भए तापनि गुठीहरू निष्क्रिय र उदासीन रहन थालेकोले अधिराज्यको पचहत्तरै जिल्लामा रहेका स्मारकहरूको संरक्षण सम्वर्द्धन, उत्खनन्, अन्वेषण गर्ने सम्पूर्ण दायित्व पुरातत्त्व विभागमा केन्द्रित हुन थालेको छ। यो क्षेत्र श्री ५ को सरकारको विकास योजनाको प्राथमिकता प्राप्त क्षेत्रमा नपर्ने हुनाले ज्यादै सीमित मात्रामा बजेट विनियोजित हुने हुँदा कार्यक्षेत्रको तुलनामा लगानी रकम कम भएकोले गर्नु पर्ने काम गर्न सकिएको छैन ।

तर पनि तुलनात्मक दृष्टिले सांस्कृतिक सम्पदा संरक्षणमा लगानी रकमको अनुपातमा बृद्धि हुँदै गरेको छ । तर पनि विगत चार वर्षको विकास तर्फको राष्ट्रिय वार्षिक बजेट र त्यसमध्ये यस विभाग अन्तर्गत संचालित विकास कार्यक्रमहरूको विनियोजित रकमलाई तुलनात्मक अध्ययन गर्दा निम्न तालिकाबाट राष्ट्रको वार्षिक विकास बजेटको के कति प्रतिशत रकम यस क्षेत्रमा लगानी भएको छ भन्ने प्रष्ट हुन्छ ।

आ. व.	विकास तर्फको राष्ट्रिय बजेट (रू. हजारमा)	यस विभागको विकास बजेट (रू. हजारमा)	राष्ट्रिय विकास बजेटको अनुपातमा विभागको विकास बजेटको प्रतिशत
२०५३/०५४	३,२५,००,७८३	१२,३७५	.०३७%
२०५४/०५५	३,४०,३८,८४८	१३,०००	.०३८%
२०५५/०५६	३,७७,४१,१५३	१२,५००	.०३३%
२०५६/०५७	४,१८,५१,८९४	१७,७८१	.०४२%

यस विभागबाट प्रत्येक वर्ष राष्ट्रले गरेको लगानी रकमबाट गरिएका कामहरू बारेमा सर्वसाधारण सबैमा जानकारी होस् भन्ने उद्देश्यले यस विभागले आफ्नो मुखपत्र प्राचीन नेपालमा प्रकाशन गर्दै लैजाने नीति लिएको र यस अंकमा गत आर्थिक वर्षको (२०५५/०५६) विकास कार्यहरूको संक्षिप्त विवरण प्रस्तुत गरिएको छ। यस विभाग अन्तर्गत निम्न ६ वटा आयोजनाहरू संचालन छन्।

१. पुरातात्त्विक स्थल संरक्षण तथा सुधार आयोजनाः यस आयोजना अन्तर्गत पूर्व मेचीदेखि पश्चिम महाकालीसम्मका स्मारकहरूको संरक्षण, यस विभाग अन्तर्गत रहेका विभिन्न संग्रहालयहरू, अभिलेखालय, केन्द्रीय सांस्कृतिक सम्पदा संरक्षण प्रयोगशालाको विकासकार्य तथा जनसहभागितामा संचालित कार्यहरू पर्दछन्। साथै नेपाल बाहिर बनारसमा रहेको नेपाली मन्दिर तथा धर्मशालाको पनि संरक्षण गर्ने गरेको छ। यस आयोजना अन्तर्गत भएका कामहरू निम्न अनुसार छन्।

(क) पूर्वाञ्चल

कामको विवरण	वार्षिक बजेट रू. हजारमा	लक्ष्य परिमाण	प्रगति परिमाण	कैफियत
१. धनकुटास्थित क्षेत्रीय संग्रहालय भवनको पेटी ड्रेनेज तथा भूईंहरूको मर्मत	२२५	१००%	१००%	
२. संग्रहालयको लागि सामग्री संकलन	५०	१००%	१००%	
३. वराहक्षेत्रको मठ मन्दिरहरूको जीर्णोद्धार	२००	१००%	१००%	

(ख) मध्यमाञ्चल

कामको विवरण	वार्षिक बजेट रू. हजारमा	लक्ष्य परिमाण	प्रगति परिमाण	कैफियत
१. रामेछापस्थित भीमसेन अस्त्रको संरक्षण	४०	१००%	१००%	
२. विश्वसम्पदा क्षेत्र हनुमान् ढोका र स्वयम्भूमा विश्वसम्पदा अङ्कित सिमाना राख्ने	४००	१००%	१००%	
३. विश्वसम्पदा क्षेत्रको महत्त्व र संरक्षणबारे जनचेतना जगाउनका लागि नेपाल टेलिभिजन, रेडियो नेपाल र गोरखापत्रबाट प्रचार प्रसार गरिएको	१००	१००%	१००%	
४. नुवाकोटस्थित तलेजु मन्दिरको मर्मत गर्ने	१,५००	१००%	१००%	
५. नुवाकोटस्थित सात तले दरवार पछाडिको पर्खाल मर्मत	२५	१००%	१००%	

६. राष्ट्रिय संग्रहालय छाउनी				
(क) प्रतिमूर्ति निर्माण तथा पोष्टकार्ड तयार गर्न	१००	१००%	१००%	
७. फोटो डकुमेन्टेसन				
(क) सांस्कृतिक सम्पदा संरक्षण गर्ने खालका क्यालेण्डर उत्पादन गर्ने	१००	१००%	१००%	
(ख) साधारण तथा आकस्मिक कार्यक्रम तर्फ जीर्णोद्धार कार्यको लगत राख्ने	२००	१००%	१००%	
८. आपतकालीन संरक्षण	१,५५०	१००%	१००%	
(क) बलम्बुस्थित फत्तेश्वर महादेव मन्दिर जीर्णोद्धार				स्थानीय जनसहभगिता समेत रहेको
(ख) कीर्तिपुरस्थित नारायण मन्दिर जीर्णोद्धार				स्थानीय जनता सहभागी समेत रहेको
(ग) कीर्तिपुरस्थित बाघ भैरव मन्दिरको छाना मर्मत				
(घ) बडा दशैंको अवसरमा पचली भैरवको खड्ग सिद्धिको लागि काष्ठमण्डप अगाडिको भूतेश्वरको संरक्षण				
(ङ) बागदरवारस्थित भक्तेश्वर मन्दिरको जीर्णोद्धार कार्य शुरू				भीमसेन स्मृति प्रतिष्ठानको समेत सहयोग रहेको
(च) विश्व बौद्ध सम्मेलनको अवसरमा कपिलवस्तु संग्रहालयमा द्वार निर्माण तथा रंगरोगन				
(छ) ललितपुर न. पा. वडा नं. क स्थित चिकंवहिल संरक्षणको लागि सहयोग				स्थानीय जन-सहभागिता समेत रहेको
(ज) भक्तपुर पचपन्न झ्याल दरबारमा रहेको भित्ते चित्र संरक्षणको लागि प्राविधिक सहयोग				
९. केन्द्रीय सांस्कृतिक सम्पदा संरक्षण प्रयोगशाला				
(क) गोरखा तथा नुवाकोट दरबारमा नियमित जीर्णोद्धार कार्यमा रसायन संरक्षण कार्य	१००	१००%	१००%	
(ख) प्रयोगशाला विकासको लागि आवश्यक सामान खरिद	२००	१००%	१००%	

(ग) काठमाडौं, ललितपुर तथा भक्तपुरको विभिन्न स्मारकहरूमा पिपलबोट, भीमसेनपाटी एवं अन्य झारपात रसायन प्रविधिद्वारा उन्मूलन गर्ने	२००	१००%	१००%	
(घ) प्रयोगशाला भवनमा पानी चुहिएकोले छाना मर्मत गर्ने	५००	१००%	१००%	
(ङ) फलामको स्थायी खट खरिद गर्ने	३००	१००%	१००%	
(च) नेपालको विभिन्न संग्रहालयमा रहेका सामाग्रीहरूको आपत्कालीन संरक्षण	१००	१००%	१००%	
१०. दोलखास्थित भीमसेन मन्दिरको छाना छाउने कार्य पूरा गर्ने	७००	१००%	१००%	स्थानीय जनसहभागिता समेत रहेको
११. राष्ट्रिय अभिलेखालय				
(क) संकलित हस्तलिखित ग्रन्थहरूमध्ये देवनागरी लिपिमा लेखिएका ग्रन्थहरूको सूची तयार गर्ने	१००	१००%	१००%	
(ख) हस्तलिखित ग्रन्थ संरक्षणको लागि चाहिने रसायन र औजार खरिद गर्ने	१००	१००%	१००%	
१२. रसुवा गढीको नक्सा सहित विस्तृत सर्भेक्षण गर्ने	५०	१००%	१००%	
१३, चांगुनारायण क्षेत्र संरक्षण				
(क) चांगुनारायण सत्तल वरपर गाऱ्हो तथा पेटी जीर्णोद्धार पूरा गर्ने	१००	१००%	१०%	
(ख) चांगुनारायण प्राङ्गणमा रहेको लक्ष्मी नारायण मन्दिर जीर्णोद्धार	३००	१००%	१००%	
(ग) ढोकाटोल तर्फ जाने मूल सिंढी मर्मत	५०	१००%	१००%	
१४. क्यूरियो जाँचपास शाखाको लागि मेजरिङ टेबुल खरिद गर्ने	३०	१००%	१००%	

(ग) पश्चिमाञ्चल

कामको विवरण	वार्षिक बजेट रू. हजारमा	लक्ष्य परिमाण	प्रगति परिमाण	कैफियत
१. रामग्रामको Arch. Geo. Physical Survey बाट निस्केको परिणामको उत्खनन्‌बाट चेक गर्ने	२००	१००%	१००%	
२. क्षेत्रीय संग्रहालय पोखरा				
(क) नवनिर्मित भवनमा प्रदर्शनको लागि शोकेस निमार्ण गर्ने	४००	१००%	१००%	
(ख) हाता पर्खाल थप तथा पुनर्निर्माण ५० प्रतिशत गर्ने	७००	१००%	१००%	
(ग) सामाग्री संकलन	१००	१००%	१००%	
३. स्मारक संरक्षण तथा दरबार हेरचाह कार्यालय लमजुङ्ग				
(क) खानेपानीको व्यवस्था गर्ने	४०	१००%	१५%	प्राविधिक कठिनाईले काम कार्य लक्ष्य नभएको
(ख) शौचालयको व्यवस्था गर्ने	४०	१००%	२५%	प्राविधिक कठिनाईले काम कार्य लक्ष्य नभएको
४. कपिलवस्तु संग्रहालय				
(क) खानेपानीको लागि ह्याण्डपाइप लगाउने	१५	१००%	१००%	
(ख) संग्रहालयको मूलढोका बनाउने	३५	१००%	१००%	

(घ) मध्यपश्चिमाञ्चल

१. क्षेत्रीय संग्रहालय सुर्खेतको लागि सामग्री संकलन	१००	१००%	१००%	

कामको विवरण	वार्षिक बजेट रू. हजारमा	लक्ष्य परिमाण	प्रगति परिमाण	कैफियत
(ङ) **बनारसस्थित साम्रजेश्वर महादेव मन्दिर** धर्मशालाको पूर्वलङ्ग, दक्षिणलङ्गको जीर्णोद्धार कार्य गर्ने, चोक, गेट मर्मत गरी सम्पूर्ण कार्य पूरा गर्ने	१,८००	१०० %	१०० %	
२. गोरखा दरबार क्षेत्र संरक्षण परियोजना				
१. पृथ्वीपार्कमा पर्यटन पूवार्धार विकास कार्यक्रम अन्तर्गत अधुरो कार्य पूरा गर्ने				
(क) गार्डघर निमार्ण गर्ने	६००	१०० %	१०० %	
(ख) तल्लोदरबार वरपर कम्पाउण्डवाल र बाटो निमार्ण गर्ने	४००	१०० %	१०० %	
(ग) भ्यूपाटी पूरा गर्ने	९००	१०० %	१०० %	
(घ) सूचना केन्द्र भवनमा विद्युतीकरण कार्य गर्ने	७५	१०० %	१०० %	
(ङ) सिंढी मर्मत	६००	१०० %	१०० %	
(च) ल्याण्ड स्केपिंङको लागि गरा सुधार	५५०	१०० %	२५ %	कन्सलटचान्टबाट गर्नुपर्ने भएकोले ढिला भएको
२. **श्री ५ महाराजाधिराजको** तल्लो दरबारमा संग्रहालयको लागि आवश्यक व्यवस्था गर्ने	६६०	१०० %	१०० %	
३. गोरखा दरबार क्षेत्र संरक्षण परियोजना मूल्यांकन एवं कार्य निर्धारण समितिले दिएको सुझावहरू मध्ये				
(क) दरबार हेरचाह कार्यालयको चोक पर्खाल सेतोघर जाने बाटोमा ढुंगा छाप्ने हाता पर्खालमाथि छपनी राख्ने	२००	१०० %	१०० %	
(ख) शीतलपाटी मुनि ढोका राख्ने चौघेराको लागि भ्याकुम क्लिनर किन्ने	२५	१०० %	१०० %	
(ग) सती पिपलदेखि उपल्लो कोटसम्मको सिंढीबाटो मर्मत, दरबारको बिजुली र फूलपाती चौतारा मर्मत	७५	१०० %	१०० %	
(घ) पानीको व्यवस्था गर्न पम्प खरिद	२५	१०० %	१०० %	

३. स्वयम्भू क्षेत्र संरक्षण योजना			
१. किमडोलदेखि मोटरपार्कसम्म जाने सिंढीको मर्मत गर्ने	८५०	१०० %	१०० %
२. स्वयम्भूको एउटा घरको मोहडा सुधार गर्ने	३००	१०० %	१०० % महासमितिको पनि सहभागिता रहेको
३. आपतकालीन संरक्षण अन्तर्गत पुरानो स्वयम्भूमा भूक्षय रोकथाम	१४६	१०० %	१०० %
४. स्मारक संरक्षण तथा दरबार हेरचाह कार्यालय भक्तपुर			
(क) भण्डार पोखरीको जीर्णोद्धार	१५००	१०० %	१०० %
(ख) अनुशरण कार्यक्रम अन्तर्गत विभिन्न स्मारकहरूको मर्मत सुधार	३००	१०० %	१०० %
५. काठमाडौं उपत्यका सांस्कृतिक सम्पदा संरक्षण गुरुयोजना			
(क) पाटन दरबार क्षेत्रमा रहेको सोल्हखुट्टे पाटीको जीर्णोद्धार	५००	१०० %	१०० %
(ख) विभिन्न स्मारकहरू आपतकालीन संरक्षण कार्य	३००	१०० %	१०० %
६. काभ्रे एकीकृत आयोजना			
(क) कृषि क्षेत्रको कार्यक्रम कृषि कार्यक्रम वनेपा	१,६५,००	१०० %	२४.८५% समयमा विनियोजित रकम निकासा नभएकोले लक्ष्य अनुसारको कार्य प्रगति गर्न नसकेको
(ख) सामाजिक क्षेत्रको कार्यक्रम - नरसिंह मठ, पनौती (कार्य शुरू) - इन्द्रेश्वर प्राथमिक विद्यालय, पनौती (सम्पन्न) - लोकेश्वर मन्दिर, बनेपा (सम्पन्न) - चण्डेश्वरी सत्तल, बनेपा (सम्पन्न) - करूणामय मन्दिर, नाला (कार्य शुरू)	१,४१,६८	१०० %	१७.०२%

माथि उल्लेख गरिएका वार्षिक कार्यक्रमहरू बाहेक विभागका केही महत्त्वपूर्ण गतिविधिहरू निम्न अनुसार रहेका छन् ।

प्राचीनकालदेखि प्रचलनमा रहेका नृत्य तथा जात्राहरू निरन्तर रूपमा चलिरहोस् भन्ने उद्देश्यले पुरातत्त्व विभागले वार्षिक रूपमा आर्थिक अनुदान दिने गरेको छ । आ. व. ०५५/५६ मा निम्न नाच तथा जात्रा पर्वहरूलाई निम्न अनुसारको आर्थिक सहयोग उपलब्ध गराइयो ।

क) नाचहरू

१. भक्तपुरको महाकाली नाचहरू

- क) लोहला समूहको लागि रू. ६,६०० ।-
- ख) फैजु समूहको लागि रू. ६,६०० ।-
- ग) मुस्याजु समूहका लागि रू. ६,६०० ।
- घ) खर्जुवा समूहको लागि रू. ६,६०० ।-
- ङ) डाडेख्या समूहको लागि रू. ६,६०० ।-
- च) दैवज्ञ समूहको लागि रू. ८,८०० ।-

२. भक्तपुरको रामचन्द्र नाचको लागि रू. ६,६०० ।-

३. लाखेनाच, मजिपाट रू. ५,५०० ।-

४. सवाभक्कु नाच, हल्चोक रू. ५,५०० ।-

५. गाउने ठाडी नाच, यटखा रू. १,६०० ।-

६. दैत्यनाच, जोरगणेश रू. ६,००० ।-

७. हात्तीनाच, किलागल रू. २,७५० ।-

८. अष्टमातृका नाच, ललितपुर रू. २५,००० ।-

९. कात्तिकनाच, ललितपुर रू. ३४,१०० ।-

१०. कार्तिकनाच, फर्पिङ रू.१०,५००।-मन्त्रालयको निर्णयबाट दिइने पटके अनुदान

११. दश अवतार नाच, त्रिपुरेश्वर रू.९,९०० ।-

१२. दश अवतार नाच, त्रिपुरेश्वर रू.११,००० ।- मन्त्रालयको निर्णयबाट दिइने पटके अनुदान

ख) जात्राहरू

१. सिंजात्रा मतया, ललितपुर रू.१५,००० ।-

२. माघजात्रा, वटुटोल रू. ४,४०० ।-

३. भीमसेनजात्रा, ललितपुर रू. ३,००० ।-

४. श्री कृष्णपूजा, ललितपुर रू. ३,००० ।-

५. निरञ्जना भगवती जात्रा, नुवाकोट रू. ६,००० ।- मन्त्रालयको निर्णयबाट दिइने पटके अनुदान

यस विभागले आर्थिक वर्ष २०५५।५६ मा विभिन्न किसिमका ६,१६,४५९ थान क्यूरियो हस्तकलाका सामानहरू जाँच गरी जाँचपास प्रमाण-पत्र वितरण गरिएको थियो ।

प्राविधिक सहयोग

पुरातत्त्व विभागले नगरपालिकाहरू, वडा कार्यालयहरू, संघ संस्था, स्थानीय निकाय तथा व्यक्तिहरूबाट गरिने स्मारकहरूको काममा आर्थिक अनुदानका साथै प्राविधिक सहयोग उपलब्ध गराउने गरेको छ । आ. व. २०५५/०५६ मा निम्न कार्यहरूको प्राविधिक प्रतिवेदनहरू तयार गरी सहयोग गरेको थियो ।

१. पशुपति क्षेत्र विकास कोषको अनुरोधमा पशुपतिस्थित सदावर्त सत्तलको (महास्नान घर) जीर्णोद्धारको लागि प्रतिवेदन तयार गरी उपलब्ध गराइएको ।

२. अधिकार सम्पन्न वागमती क्षेत्र ढल निर्माण तथा सुधार आयोजना कार्यान्वयन तथा अनुगमन

समितिको अनुरोधमा विश्वरूप मन्दिरमा निर्माण गर्ने पानी संकलन केन्द्रको लागि सुझाव दिएको ।

३. मध्यपुर नगरपालिकाको अनुरोधमा त्यस न.पा.को वडा नं ७ वाहाखा बजारको ऐतिहासिक पाटीको वडा नं १२ मा रहेको लायकु दरबार भित्रको तलेजू मन्दिरको जीर्णोद्धारको लागि स्थलगत निरीक्षण गरी प्रतिवेदन उपलब्ध गराइएको छ ।

४. महादेव स्थान इटाखेल गा. वि. स. को अनुरोधमा किसीपीडी स्थित कालिका मन्दिरको प्रतिवेदन तयार गरिदिएको ।

५. श्री ५ महेन्द्र प्रकृति संरक्षण कोषको अनुरोधमा उक्त कोष मार्फत जीर्णोद्धार गरिएको मुस्तांङ स्थित थुप्चेन गुम्बाको प्राविधिक रेखदेख गर्न प्राविधिक खटाइएको ।

६. युवा, खेलकुद तथा संस्कृति मन्त्रालयको निर्देशनमा मातातीर्थ, पलाञ्चोक भगवती, ललितपुरस्थित यम्पी महाविहार तथा डडेंलढुरास्थित अमरगढीको ल.ई. प्रतिवेदन तयार गरी मन्त्रालयलाई उपलब्ध गराइएको ।

७. काठमाडौं महानगरपालिका थंहितिस्थित मैत्री परिवार क्लबको अनुरोधमा त्यहाँ रहेको शोभा भगवती मन्दिर जीर्णोद्धार गर्न आवश्यक प्राविधिक प्रतिवेदन तथा प्राविधिक सहयोग उपलब्ध गराइएको ।

८. नगदेश कला संस्कृति विकास समाजको अनुरोधमा नगदेश न्यागाचास्थित सिद्धिगणेश द्योछेंको प्रतिवेदन तयार गरी उपलब्ध गराइएको ।

९. गोरखा आँपपिपल गा.वि.स. स्थित जयन्तीदेवी मन्दिर, समी चौतारा, लिगलिग कोट तथा हर्मीकोटको पुरातात्त्विक प्रतिवेदन तयार गरिएको ।

१०. पुरूषोत्तम रञ्जितको निवेदनमा टेकु दोभानको रन्जितकार दीपको शिलालेख अनुवाद गरिदिएको ।

११. का.म.न.पा. ११ नं वडा कार्यालयको अनुरोधमा टेकु दोभानस्थित ब्रम्हनालको प्रतिवेदन तयार गरी उपलब्ध गरिदिएको ।

१२. युवा, खेलकुद तथा संस्कृति मन्त्रालयको निर्देशनमा काभ्रेपलाञ्चोक थानपुर गा.वि.स. वडा नं ७ तिमालकोटमा रहेको रक्तकाली मन्दिरको प्रतिवेदन तयार गरी मन्त्रालयमा उपलब्ध गराइएको ।

१३. काठमाडौं उपत्यकामा रहेका सांस्कृतिक सम्पदाहरूको संरक्षणबारे श्री ५ को सरकार र युनेस्कोको संयुक्त सहभागितामा International safeguarding Campaingn for the cultural Heritage of Kathmandu Valley को Review committee को चौंथो कार्य समूह बैठकको ३ दिने छलफल कार्यक्रम गरिएको ।

१४. बौद्ध विकास समितिको अनुरोधमा स्मारक क्षेत्रको होल्लाखोला र फुलवारी बीचमा रहेको ऐतिहासिक ढुंगेधाराको संरक्षणको लागि आवश्यक प्रतिवेदन तयार गरी उपलब्ध गराइदिएको ।

१५. बुढानीलकण्ठ विष्णु गा.वि.स. को अनुरोधमा मन्दिर को पश्चिमतर्फ रहेको धर्मशाला जीर्णोद्धार गर्न र ल्हासा हाङमा देवीको अनुरोधमा त्यस ठाउँमा निर्माण गरिने मन्दिर आदिको नक्सा, डिजाइन तथा ल.ई. प्रतिवेदन तयार गरी उपलब्ध गराइदिएको ।

१६. विश्व सम्पदा सूचीमा समाविष्ट संरक्षित स्मारक क्षेत्रहरूमा लागू गरिएका मापदण्ड अनुकूल निजी घरहरू मर्मत, सुधार, नयाँ निर्माण आदि कार्यहरूको ती क्षेत्रहरूमा टेलिफिल्म, चलचित्र आदि छायांकन गर्न आवश्यक सहयोग दिने, कार्यहरू समेत भइरहेको ।

ABOUT THE AUTHORS

Mrs. Sarala Manandhar	– Chief Archaeological Officer Department of Archaeology, HMG/Nepal
Mr. Griha Man Singh	— Chemist, National Archives, HMG/Nepal
Mr. Om Prakash Yadav	— Chemist and Conservator, Department of Archaeology, Central Conservation for Cultural Heritage, HMG/Nepal
Mr. Tirtha Lal Nagha Bhani	— Research Scholar, Nepal
Mrs. Reeta Dhungel	— Gallery Incharge, Patan Museum
Mrs. Shobha Shrestha	— Chief Research Officer, Dept. of Archaeology, HMG/Nepal

का. मे. अ. द. नं. ८/६८,   हु. द. स. वा. अ. नं. २/०२३

"**प्राचीन नेपाल**" का निमित्त प्राग्-इतिहास तथा पुरातत्त्व, लिपिविज्ञान, हस्तलिखित ग्रन्थ, मुद्राशास्त्र, अभिलेख, संग्रहालय तथा ललितकलासंग सम्बन्धित मौलिक रचनाको माग गरिन्छ ।

रचना संक्षिप्त तर प्रामाणिक हुनुका साथै अद्यापि अप्रकाशित हुनुपर्दछ । तर कुनै प्रकाशित विषयको सम्बन्धमा नयाँ सिद्धान्त र प्रमाण प्रस्तुत गरिएको भए तिनको स्वागत गरिनेछ ।

रचनासंग सम्बन्धित चित्रहरू पठाउन सकिनेछ । रचना पृष्ठको अग्रभागमा मात्र लेखिएको हुनुपर्नेछ । प्रकाशित लेखहरूमा व्यक्त गरिएको भावना वा मत सम्बन्धित लेखकको हुनेछ ।

महानिर्देशक
पुरातत्त्व विभाग
रामशाहपथ
काठमाडौं, नेपाल

Contribution of original nature dealing with pre-historic and field-archaeology, epigraphy, manuscripts, numismatics, archives, art, anthropology and architecture of Nepal and museum and other techniques connected with various aspects of art work are invited to **"Ancient Nepal".**

The contribution should be concise and well-documented and based on hitherto unpublished data, if not new interpretation of already known evidence.

The opinions expressed are those of the authors and do not necessarily reflect the views of the Editor or The Department of Archaeology.

Photographs and illustrations (line drawing) may be sent. The typescript should be in double space and one side of the paper only sent to:

The Director General
Department of Archaeology
Ramshahpath
Kathmandu, Nepal